

Bireysel ve Toplumsal Hayatta Dindarlık Ölçeği'nin Geliştirilmesi ve Psikometrik Özellikleri

Developing the Religiosity Scale in Individual and Social Life and its Psychometric Properties

Dr. Rıza KARABAĞ¹

¹Milli Eğitim Bakanlığı

• rizakarabağ@gmail.com • ORCID > 0000-0001-6163-7812

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma / Research

Geliş Tarihi / Received: 28 Mart / March 2022

Kabul Tarihi / Accepted: 23 Mayıs / May 2022

Yıl / Year: 2022 | **Sayı – Issue:** 52 | **Sayfa / Pages:** 79-106

Atf/Cite as: Karabağ, R. "Bireysel ve Toplumsal Hayatta Dindarlık Ölçeği'nin Geliştirilmesi ve Psikometrik Özellikleri"
Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 52, Haziran 2022: 79-106.

Etik Kurul İzin Raporları: 'Bu çalışma 2021 tarihinde sunduğumuz "Göçün Azerbaycan Türklerinin Dini Hayatı Üzerindeki Etkileri: Bakü ve Amasya Örneği" başlıklı doktora tezi esas alınarak hazırlanmıştır. / This article is extracted from my doctorate dissertation entitled "The Effects Of Migration On The Religious Life Of Azerbaijani Turks: The Case Of Baku And Amasya" (Ph.D. Dissertation, Ondokuz Mayıs University, Samsun/Turkey, 2021)'

* "Bu çalışmada yürütülen anket ve mülakat çalışmaları için gerekli olan Etik Kurul İzin Raporu Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Etik Kurulu tarafından 28.06.2019 tarihinde 2019-232 sayılı karar ile kabul edilmiştir."

BİREYSEL VE TOPLUMSAL HAYATTA DINDARLIK ÖLÇEĞİ'NİN GELİŞTİRİLMESİ VE PSİKOMETRİK ÖZELLİKLERİ

ÖZ:

Çalışmanın amacı; bireylerin kişisel ve toplumsal hayatlarında dindarlık anlayışlarını ve düzeylerini ölçmek üzere geçerli ve güvenilir bir ölçme aracı geliştirmektir. Araştırmanın çalışma grubunu 18-70 yaş arası 436 katılımcı oluşturmuştur. Araştırma kapsamında İnanç ve İbadet Hayatında Dindarlık Ölçeği, Ailevi ve Sosyokültürel Hayatta Dindarlık Ölçeği ve İktisadi ve Siyasal Hayatta Dindarlık Ölçeği olmak üzere üç alt ölçek hazırlanmıştır. Ölçeklerin yapısal özelliklerini değerlendirmek üzere açımlayıcı (AFA) ve doğrulayıcı (DFA) faktör analizleri yapılmıştır ve model uyumları doğrulanmıştır. Ayrıca toplumsal hayatın üç farklı nazari ve pratik veçhesine dair unsurları içeren alt ölçeklerin daha üst bir teorik modelde istatistiki olarak mükemmel düzeyde uyum gösterdikleri belirlenmiştir. Buna göre hem ayrı ayrı hem de bütüncül bir "Bireysel ve Toplumsal Hayatta Dindarlık Ölçeği" olarak kullanılabilir, dindarlığın bireysel ve toplumsal hayata yansımalarını/ tezahürlerini ölçen geçerli ve güvenilir bir ölçme aracı elde edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Bireysel ve Toplumsal Hayat, Din Anlayışı, Dindarlık, Dindarlık Ölçeği.

DEVELOPING THE RELIGIOSITY SCALE IN INDIVIDUAL AND SOCIAL LIFE AND ITS PSYCHOMETRIC PROPERTIES

ABSTRACT

The aim of the study: To develop a valid and reliable measurement tool to measure the understanding and level of religiosity in individuals' personal and social lives. The study group of the research consisted of 436 participants between the ages of 18-70. Within the scope of the research, three sub-scales were prepared: the Scale of Piety in Faith and Worship, the Scale of Religiosity in Familial and Socio-cultural Life, and the Scale of Religiosity in Economic and Political Life. Exploratory (EFA) and confirmatory (CFA) factor analyzes were performed to evaluate the structural features of the scales, and model adjustments were verified. In addition, it has been determined that the subscales, which include elements of three different theoretical and practical aspects of social life, show a statistically perfect adjustment in a higher theoretical model. Accordingly, a valid and reliable measurement tool that can be used both separately and as a holistic "Religiosity Scale in Individual and Social Life" has been obtained, measuring the reflections/ manifestations of religiosity in individual and social life.

Keywords: Individual and Social Life, Understanding Of Religion, Religiosity, Religiosity Scale.

GİRİŞ

Din sosyolojisi günümüzde, entelektüel ve kuramsal boyutta muazzam genişleme sürecinden geçmektedir. 1960'lardan itibaren din sosyologlarının yanında diğer temel alanlarda uzmanlaşan bilginlerin din sosyolojisinde teoriler geliştirmesi, genişleme sürecinin göstergesi oldu. Ayrıca süreç sekülerleşme teorilerinin çıktığını, üstelik 1970'lere kadar gezegende çıkan olaylar dinin, birey-toplum hayatına ve toplumsal kurumlara yansımada yadsınamaz güce ulaştığını gösterdi. Din sosyolojisi ile sosyolojinin diğer alanları (Siyaset, iktisat, kültür, aile/toplumsal cinsiyet) arasındaki teorik ve ampirik bağlantılar, bilime ilginin yeniden canlanmasında önemli rol oynadı. Sosyologların yanında diğer kuramcılar, dini kurumların işlevsel farklılaşmasının siyaset, ekonomi, kültür, sosyal ve gündelik hayatın diğer alanları üzerindeki dini etkilere mani olmadığını, bilakis dinin bu alanlarda önemli ölçüde tesir/tezahür ettiğini iddia ettiler. Bu süreçte din yalnızca varoluşunu devam ettirmekle yetinmeyerek iktisadi, siyasi, toplumsal cinsiyet/ailevi gibi alanlar üzerindeki etkisini devam ettirmektedir. Sonuçta din sosyolojisine ilginin artması, dini inançlar, mensubiyetler ve kurumların, toplumsal yaşamın diğer alanlarındaki etkilerinin araştırılmasına gösterilen ilgide artmış, dinin diğer alanlara nasıl yansıdığının incelenmesine ivme kazandırmıştır (Sherkat - Ellison, 2017, 229-231, 237; Berger, 2017, 265; Kurt, 2012, 214). Bu çerçevede dinin söz konusu bu (Siyaset, ekonomi, kültür ve sosyal hayatın diğer) alanları üzerindeki tesirlerinin/yansımalarının araştırılmasına gösterilen artış, beraberinde bu alanların özelliklerine uygun dindarlık ölçme araçlarının geliştirilmesine olan ihtiyacı doğurduğu söylenebilir.

Çalışmada, din ve dindarlığın; dini inanç ve ibadet/pratik boyutu ve toplumsal hayatın sosyokültürel, ailevi, siyasi ve iktisadi hayat boyutu üzerindeki tesir/tezahürlerinin düzeyini ölçmek için geliştirilen, dindarlığın bireysel ve toplumsal hayata yansımalarını/tezahürlerini ölçen "Bireysel ve Toplumsal Hayatta Dindarlık Ölçeği"nin geçerlilik ve güvenilirlik çalışması yapılacaktır. Bu çalışma yapılırken, öncelikle konunun teorik boyutu ve metodolojik yönü üzerinde durulacaktır.

1. DİN VE DİNDARLIK

Din, insan medeniyetinin başlangıcından itibaren toplum üzerinde mutlak etkiye sahiptir. Dolayısıyla toplumun farklı birim ve kurumları bundan etkilenmiştir. Ayrıca toplumsal kurumların din üzerindeki tesiri ortadadır. Din sosyolojisi, din ile toplum arasındaki etkileşimin incelenmesi olarak da tanımlandığında; dini inanç ve kurumların, toplumsal kurumlar üzerinde; toplumsal kurumların din üzerindeki etkileşimin incelenmesinin önemi anlaşılabilir (Wach, 1995, 261).

İnsanoğlunun, tarihinin başlangıcından itibaren "din" ile karşılaştığı, insanüstü bir varlığa inandıkları düşünülerek (Frayer, 2013, 53-54), bu olgunun ince-

lenmesine, tanımlanmasına çalıştıkları bilinmektedir. Dolayısıyla fert-toplum hayatında, toplumsal yapılarda, sosyal ilişkilerde varlığını hissettiren din (Er, 1998, 3) tanımlanmaya çalışılmış, ancak tanımında zorlanılmıştır. Toplumbilimcilerin bir din nazariyesinde ve buna bağlı din tanımında birleştikleri görülmemiştir (Günay, 1998, 216). Kutsalı tanımlayan yaklaşımlardan bazıları ontolojik, bazıları psikolojik, bazıları sosyal yönüne ağırlık verdikleri (Er, 1998, 4-5), bazen dinin bilgi veren (kognitif) yönünü vurgularken, psikolojik yönünü ihmal eden veya ahlak-duygu yönünü önceleyen tanımlamalar yapılmıştır. Tanımlanan devirde egemen olan sosyal, siyasal, iktisadi, sosyokültürel gibi temayüllerin getirdiği güçlükler eklenebilir. Geçekte dini araştıran psikolog, “dini, yaşanan bir tecrübe”; sosyolog, “sosyal bir kurum”; kelamcı “akıl ve nakille savunulan bir sistem” nitelendirmeleriyle, gayelerine uyan tanımla işe başlamışlardır. Marx, Freud ve Comte’un dine yönelik indirgemeci yaklaşımları eklendiğinde, daha karmaşık durum ortaya çıkmıştır. Güçlüğün sebebi, din çeşitliliği, dinin çeşitli yorumlarına bağlı farklı tatbik yöntemleri ve onun toplumsal olgu olduğu gerçeğinden kaynaklanmaktadır (Aydın, 2012, 5-6; Yaparel, 1987, 405; Okumuş, 2003, 54-55; Frayer, 2013, 75). Bu çerçeveden bakıldığında, tüm teorisyenlerin uzlaştığı bir din tanımdan bahsetmenin imkânsızlığı anlaşılabilir.

Ortak tanım olmamasına rağmen, tanımlarda ortak hususların vurgulandığı belirtilmektedir (Okumuş, 2003, 55-56). Dolayısıyla dinin sosyolojik, psikolojik, teolojik tanımlarının^[1] irdelenmesinin yazının gayesi dâhilinde olmadığı, amacın dindarlığın incelenmesi ve ölçülmesi nedeniyle gayeye uygun din tanımından yola çıkıldığı söylenebilir. Şunu belirtmek gerekir ki, çalışmanın amacı ne din, nede dindarlığın tanımı değil, bir dindarlık ölçeğinin geliştirilmesidir. Vurgulanan hususlar çerçevesinde araştırmada, (J. Wach, G. Mensching gibi) önemli toplumbilimcileri etkileyen Rudolf Otto’nun din tanımı temel alınmıştır. Otto dini, “*korkutucu ve büyüleyici sır*” olarak nitelediği “*kutsalın tecrübesi*” veya “*yaşanması*” biçiminde tanımlamaktadır (Wach, 1995, 37; Kehrer, 1992, 32-33; Günay, 2014, 221, 225; Köktaş, 1993, 25; Subaşı, 2014, 23). Bu tanım, dini öz cevheriyle tanımlayarak, dinin tecrübe, inanç, amel, tören, bilgi, düşünce gibi birçok yönlerde gerçekleşebileceğini belirten “süstantif” tanım olduğu, dini tecrübenin objektif mahiyetini vurgulayarak, sadece sübjektif niteliğini vurgulayan psikolojik teorisyenlerin eksikliğini belirleyerek, karşıtlığını göstermiştir. Ayrıyeten, psikolojik olgu olması dolayısıyla ferdi ilgilendiren din, toplumsal fenomen olması nedeniyle topluma yöneliktir (Günay, 2014, 221, 225, 227-228; Kehrer, 1992, 32-33; Wach, 1995, 37). Dolayısıyla dinin bu şekildeki tanımı, onun toplumsal yansımalarının tespitine yön verdiği gibi, kendisi kadar tanımında güçlük çekilen kavramlardan olan dindarlığın tanımlanmasına da yol göstereceği söylenebilir.

[1] Din tanımları konusunda bk: Günter Kehrer, *Din Sosyolojisi*, 9-12; Günay, *Din Sosyolojisi*, 211-226; Necdet Subaşı, *Din Sosyolojisi*, 16-27.

Dinin tanımındaki karmaşıklık, dindarlığın tanımında da yaşanmaktadır. Dolayısıyla teorisyenlerin bir tanım üzerinde birleştikleri veya yapılan her tanım, sınıflama ve kavramlaştırmanın, dindarlığı tüm çerçevesiyle kapsayacak vasıfta olduğunu söylemek mümkün görülmemektedir. Belirli insan veya zümrenin başkalarına oranla dindarlık boyutlarının açıklık-koyuluğunun, şiddet, azlık-çokluğunun tespiti, din ve dindarlardan ne anlaşıldığına, hangi ölçütlere göre, nasıl bir tanımlamanın yapıldığına bağlıdır (Köktaş, 1993, 62-63). Dindarlık bireyler, toplumlar, kültürler, coğrafyalar arasında hatta bağlı bulunulan dinin niteliklerine göre dahi farklılıklar gösterebilir. Aynı din mensupları arasındaki dindarlık anlayışları, ritüelleri farklılık gösterebileceği ve farklılıkların grup içi çatışmalara dahi neden olabileceği gibi; dindarlıklarını sosyokültürel, ailevi, siyasi, iktisadi, vb. gibi hayatlarına yansıtmada da farklılıkların olabileceği söylenebilir (Hökelekli, 2010, 44; Kurt, 2009, 3). Tanımında yaşanan karmaşıklığın yanında dindarlığın, belli tarihsel, ailevi, sosyokültürel, ekonomik, siyasal ve dinsel eğilimlerin sonucu olarak belirlediği (Subaşı, 2002, 25), birbiriyle ilişkili çeşitli etkenlerden etkilenerek kendine has yapı ve içeriğinin olduğu söylenebilir. Bu bağlamda dindarlığın, “bireyin kişilik yapısı, dini kökenli inanç ve pratikler, sosyokültürel ortam, ekonomik, siyasal eğilimler,” gibi birbirleriyle alakalı birçok temel etkenin etkisinde şekillendiği belirtilebilir. O halde bireysel dindarlığı biçimlendiren öğeler değerlendirildiğinde; bağlanılan dinin, sosyokültürel yapının ve kişisel özelliklerin dini algılama, değerlendirme ve yaşamayı nasıl, ne seviyede etkilediğinin dikkate alınması gerektiği bilinmelidir (Yapıcı, 2006, 68). Aynı zamanda toplumda (Sosyokültürel, ailevi, siyasi, iktisadi, vb.) çeşitli boyutlarda ve şekillerde gözlemlenebilen çeşitli dindarlık eğilimlerinin empirik bir anlayış ile nasıl ölçülebileceği meselesi ortaya çıkmaktadır.

Dinin tanımından yola çıkılarak dindarlık, ferдин anladığı/hissettiği, tecrübe ettiği/yaşadığı din olduğu; “kutsal olanın yahut onun özel bir formu olmak itibarıyla bir dinin muayyen bir zaman ve şartlarda belli kişi-grup veya toplum tarafından yaşanmasıdır” (Günay, 2006, 22). Dolayısıyla dindarlık, ferдин kutsal olan ile ve dini yapıyla kurduğu bağın sübjektif yansıması, gündelik hayatında objektifleşerek uygulaması/operasyonelleşmesi olduğu söylenebilir. Operasyonellik muayyen göstergelerle yansıyabilen dindarlığın farklı boyutları aracılığıyla olur. Bu şekilde betimlenen ve operasyonelleştirilen dindarlık belli tarihsel, ekonomik, siyasal, dinsel eğilimlerin sonucu olarak ortaya çıkmaktadır (Subaşı, 2002, 19, 24).

Bireyin bağlandığı dini inanç, bilgi düzeyine bağlı olarak somutlaştırdığı tutum ve davranışları gözlemlenerek, o bireyin dindarlığı konusunda kaniya varılabilir. Dolayısıyla ferдин dindar ol(up)madığı veya dindarlık düzeyi, ancak o ferдин dini tutum ve davranışlarından yola çıkılarak belirlenebilir. Bu durumda, dindarlığın ölçülmesi ve buradan yola çıkılarak bireylerin dindarlık düzeylerinin saptanması üzerinde çalışılabilir.

Dindarlıkta kutsalla kurulan içsel bağlantı ve dini bağlılık düzeyi öznedir. Dolayısıyla özgül, kişisel “hal”dir. Bu durumda dindarlığı operasyonelleştirmek, empirik ölçütlerle saptamak kolay değildir. Doğrusu dini tutum ve davranışın, bireye has içsel ve psikolojik vechesi dolayısıyla davranışa dönüştürülmeden/operasyonelleştirilmeden ölçülebilmesi olası değildir. Davranışa dönüştürme işleminde, ölçülmek istenen duruma göre dinin inanandan istediği inanç, ibadet, toplumsal yapıya/çevreye yansıyan görüntüleri ve belirlenen tutum ve davranış ifadeleri vasıtasıyla başarılabılır. Böylece dini davranışı tespit edici birer faktör olarak dini tutumların ölçülmesi göreceli şekilde olası olabilir (Subaşı; 2004, 61; Arslantürk, 1999, 169; Tavşancıl, 2002, 107). Dolayısıyla dini tutum ölçümüne dair gerçekleştirilen sistematik araştırmalar, amaçlanan gaye zemininde ölçülmeye çalışılan dini tutum ve davranışlardan yola çıkılarak, bireylerin dindarlık düzeylerine yönelik tespitlerden oluştuğu söylenebilir. Böylece bilimsel anlayış içerisinde bireylerin dindarlık düzeylerine yönelik tespitlerden yola çıkılarak dindarlığın nasıl ölçülebileceği konusu, çalışmanın kapsamındadır.

Dindarlık ölçme çalışmalarına 20. asırda Le Bras ile başlandığı bilinmektedir. O, dini yaşantı, iman, ibadet, cemaat gibi konularda çeşitli metot ve kantitatif teknikler uygulamıştır (Günay 2006, 2-3). Le Bras’dan sonra araştırmacılar coğrafi bölgeler, sosyo-ekonomik statüler, toplumun çeşitli kısımları ve bunların dinî tutum ve davranışları, başka sosyal kurumlarla (Kültür, aile, ahlak vb.) olan etkileşimleri araştırmıştır. Böylece dini davranış bilimsel niteliğe dönüştürülmüş, sonra birçok ölçek geliştirilmiştir (Günay 2014, 185-186). Din ve dindarlık tanımındaki çeşitlilikler, güçlükler dindarlığın ölçümünde de çeşitlilik ve güçlüğü yaşanmasına neden olduğu görülmektedir.

Batı literatüründe dindarlık ölçme araştırmaları 1940’da başlamış, 1960’dan sonra ileri ölçüm tekniklerinin uygulandığı saha çalışmaları izlemiştir. (Onay, 2004: 45, Mehmedoğlu 2006, 469). Çalışmalarda birçok dindarlık boyutunun geliştirildiği görülmektedir. Sözelimi 1944’de Wach üç faktör, 1961’de Lenski dört faktör, 1965’de Glock ve Stark beş boyut, 1960’da Fukuyama ve 1967’de King dokuz boyut, King, Hunt ile beraber on bir boyut ve 1972’de on boyuttan ibaret olan ölçekler geliştirmişlerdir (Himmelfarb 1975, 606; Pearce vd., 2017: 368-369).

Türkiye’de 1962’de Taplamacıoğlu (1962) ile başlayan dindarlık ölçme araştırmaları, 1977’de Fırat (1977) ve 1989’da Mutlu’nun (1989) saha çalışmalarıyla devam etmiştir. Türkiye’de geçerlilik-güvenirlilik testi uygulanan ilk ölçek Mutlu’nun çalışması olmuş, dindarlık ve fundamentalizm arasındaki bağı incelemek için kullanılmıştır. Çalışmalarda geliştirilen dindarlık ölçekleri, Batı’da geliştirilen ölçeklerinin Türkçeye çevrilerek-uyarlanarak akademik, kuramsal şablona aktarılmasına dayanmaktadır. (Günay 2006, 49; Subaşı, 2002, 20-22).

Alanyazın araştırıldığında üç tip dindarlık ölçüm yaklaşımlarının kullanıldığı anlaşılmaktadır. İlki, dindarlığı içsel-dışsal şekilde ikiye ayıran Allport-Ross'un yaklaşımıdır. İkincisi, King ve Hunt'un bireyin nasıl dindar (Hiristiyan, Müslüman) olduğunu ölçen, çok boyutlu dindarlık ölçekleridir. Üçüncüsü duygu, düşünce ve davranış boyutunda dinî yönelim düzeyini ölçen yaklaşımlardır (Onay, 2004, 44-45; Yıldız, 2001, 24). Dindarlığı ölçmede iki görüş olduğu ileri sürülmektedir. İlkinde, dindarlık kavramını çok boyutlu fenomen olarak ele alan, boyutların içeriğinde-sayısında farklılıklar taşıyan, 1964'de Lenski'nin dört, 1965'de Glock ve Stark'ın beş, 1966'da Faulkner ve DeJong'un beş ve Allport ve Ross'un iki boyutlu dindarlık ölçekleridir. İkinci yaklaşım daha doğrudan deneyseldir. Geniş gösterge havuzundan elde edilen öge setlerinin yanında matematiksel ilişkilerin aranmasını içerir. Örneğin 1967'de King'in, 1975'de King ve Hunt'un genişletilmiş ölçekleridir. Dindarlık ölçme araştırmalarında en kapsamlı çalışma 1999'da Hill ve Hood tarafından (Cornwall, vd., 1986, 226; Köktaş, 1993, 51-56) yapılmıştır.^[2]

Dindarlık ölçümüyle ilgili alanyazında çalışılmış birçok ölçeğin bulunduğu, dindarlığın nasıl-neyi ölç(ül)meli gibi meselelere çözüm arandığı ve çalışmaların sürdüğü bilinmektedir. Farklı din, dindarlık tanımlarının çeşitli dindarlık ölçümlerini ortaya çıkardığı, araştırmacıların her biri öz tanımlaması cihetinde dindarlığı ölçmeye yaklaştığı, böylece her araştırmamanın farklı dindarlık ölçeklerini hazırladığı görülmektedir. Dolayısıyla kullanılan çeşitli yöntemlerle bireylerin cevapları zemininde ferdin dindar, ne kadar-ne yönde dindar olduğunun saptanmaya çalışıldığı söylenebilir.

[2] Dindarlığı çok boyutlu ölçme çalışmalarına bakıldığında, ilk 1954'de dindarlığı uyku halinde, marjinal, şekilsel ve öz olarak dört boyut içeren Fichter'in; doktrinal ortadoksi, teslimiyet, derneksel katılım ve toplumsal katılım olarak dört boyutlu dindarlık içeren Lenski'nin ölçeğidir. Lenski'nin ölçek boyutlarının ilk ikisi dinî yönelimle, diğer ikisi dinî katılımla ilgilidir. (Allport - Ross 1967, 434; Lenski, 1963, 18-25; Köktaş, 1993, 51-52). Allport, 1950'de dindarlığı olgunlaşmış ve olgunlaşmamış olarak ayırmış, sonra dinî yönelim biçimleri olan içsel ve dışsal iki boyuta karşılık geldiğini belirtmiştir (Allport, 2014, 13). 1967'de Allport Ross ile dindarlığın içsel ve dışsal yönelim boyutunu ölçen beşli likert tipi ölçek geliştirmişlerdir (Allport - Ross 1967, 438). Allport-Ross ölçeğiyle birlikte literatürde çok kullanılan 1966'da geliştirilen Glock ve Stark'a ait inanç, ritüel, deneyim, bilgi ve sonuçlar olarak beş boyutlu geliştirilen ölçeğinin, tüm dinleri kapsayacak uzlaşma sağlayabileceğini belirten Glock, ölçeğin güvenilirlik sonucuna yer vermemiştir. Sonra Faulkner ve De Jong, 1966'da Glock-Stark'ın beş boyutunun ölçeklenebilirliğini geliştirmek amacıyla ideolojik, ritüelistik, deneysel, entellektüel ve sonuçsal boyutlardan oluşan "Beş Boyutlu Dindarlık Ölçeği"ni geliştirmiştir (Faulkner - De Jong 1966, 246, 248). De Jong ve arkadaşları 1976'da inanç, deneyim, dinî pratikler, dinî bilgiler, bireysel ahlaki sonuçlar, sosyal sonuçlar olarak altı boyutlu "Dindarlığın Kültürler Arası Boyutları" ölçeğini geliştirmişlerdir (De Jong vd., 1976, 885). King ise 1967'da 87 maddeden oluşan dokuz boyutlu ölçeğini geliştirmiştir (King, 1967, 176-177). Bu ölçek 1969'da King ve Hunt tarafından geliştirilerek on bir boyutlu şekle dönüştürülmüştür (King - Hunt, 1969, 322-323). 1975'de temel dinî ölçekler (Yedi altı boyut), bileşik dinî ölçekler (Üç altı boyut), bilişsel tarz ölçekler (Üç altı boyut) ile üç ana bölüm altında on üç boyutlu biçime dönüştürülmüştür (King - Hunt 1975, 17). Farklı dindarlıkların toplu sunumu ve değerlendirilmesi için bakınız: (Köktaş, 1993, 47-58; Okumuş, 2002, 38-43, 60-64; Onay, 2001, 439-443).

Türkiye’de Batı’dakilere benzer dindarlık ölçekleri geliştirilmiştir.^[3] Dolayısıyla Batı’da ve Türkiye’de her bir yaklaşım modelinin, dinin toplum ve kurumsal yapıları zemininde birçok farklı biçim/boyutlarda görünen yansımalarının çeşitli yöntemsel yaklaşım kalıplarıyla incelendiği anlaşılmaktadır. Böylece geliştirilen dindarlık ölçekleri, bireylerin farklı biçim/boyutlarda gerçekleşen dini yaşamlarındaki başlıkları belirtmekte kullanıldığı söylenebilir. Bu bağlamdan hareketle dindarlık, bireyin kutsalla ilişkisi, tecrübesi ve yaşamsal etkinliklerine yansımaları bağlamında bireysel olarak, inanç/ideoloji ve ibadet/pratik; toplumsal olarak, gündelik ve toplumsal hayatı etkileme (Sosyokültürel, ailevi, siyasi, iktisadi) boyutlarında gözlemlenebilen uygulama, etki, tepki ve yansımaları olarak incelenebilir. Bireyin muhtelif etki-tepkisi, onun dindarlık boyutlarının derecesinin birer göstergesidir. Dolayısıyla bireyin dini konudaki etki-tepkileri, belirttiği düşünce, tutum ve davranışları, inanç ve ritüelleri ve bunların toplumsal (Sosyokültürel, ailevi, siyasi, iktisadi) yapıya yansımaları deney(im)lenerek anlaşılabilir. Çalışmanın yaptığı gibi geliştirilecek yeni dindarlık ölçekleriyle, dindarlığın boyutları ve tezahürleri belirlenebilir.

2. DINDARLIĞIN BOYUTLARI

Ampirik çalışmalar zemininde dindarlık araştırmasında hangi göstergelerin değerlendirileceği ve meselesi din sosyolojisi çalışmalarının önemli tartışma konusu olmuştur. Dindarlığın boyutları meselesi olarak anılan bu tür tipolojiler, dindarlık boyutlarının nasıl saptanacağı veya dinin yaşamın hangi cihetinde, ne

- [3] Türkiye’de dindarlık ölçme araştırmalarının 1962’de Mehmet Taplamacioğlu ve 1977’de Erdoğan Fırat’ın başlattığı bilinmekte, ancak çalışmaların teknik-yöntem bakımından yeterli olmadığı görülmektedir (Taplamacioğlu, 1962, 145; Onay 2004, 55). Dolayısıyla geçerlilik-güvenilirlik testlerinin yapıldığı ilk çalışma, 1989’da Kayhan Mutlu’nun dindarlık ve fundamentalizm ilişkisini araştırmak için geliştirdiği “Bir Dindarlık Ölçeği”dir. Mutlu, Batı’da geliştirilmiş ölçek maddelerini Türkçeye çevirmiştir (Mutlu, 1989, 194; Uysal 1995, 263). M. Emin Köktaş Müslüman dindarlığını ölçmek amacıyla Glock ve Stark’ın dindarlık anlayışını benimseyerek dindarlığı İnanç, ibadet, dinî tecrübe, dinî bilgi, dinin toplumsal etkisi şeklinde beş boyutlu tanımlamıştır. Ölçekte dindarlık tespitiyle doğrudan ilgisi olmayan dinî tutum, dine atfedilen önem soruları bulunmaktadır (Köktaş, 1993, 66-70). Veysel Uysal dindarlığı, Dindarlığın hayata etki, inanç, bilgi, ibadet boyutları ve ibadetlerin bireysel-sosyal boyutu şeklinde beş boyutlu inceleyen Müslümanlar için geçerli olabilecek “İslami Dindarlık Ölçeği” geliştirmiştir (Uysal, 1995, 263-268). Ahmet Onay, 1999’da bireylerin yaşamında dinin ne boyutta yer aldığını ve dini yönelimini ölçmek amacıyla düşünce, davranış, duygu boyutlarından oluşan “Dini Yönelim Ölçeği”ni hazırlamıştır (Onay, 2001, 443). Popüler dinî tutumları ölçmek gayesiyle Mustafa Arslan, “Popüler Dindarlık Ölçeğini” oluşturmuştur (Arslan, 2003, 97-107). Kemalettin Taş, dindarlık kriterlerine özgü tutumları ölçmek gayesiyle Geleneksel/İlmihalci, Modernist/Hümanist, Popüler/Hurafeci dindarlık faktörlerinden oluşan “Dindarlık Kriterleri Ölçeği” geliştirmiştir (Taş, 2006, 195-201). Hakkı Karasahin, kırsal yerleşimlerdeki dinî bağlılık, dindarlığa özgü yönelimleri ölçmek amacıyla; dinin toplumsal, teorik, pratik, ahlaki anlatımına yönelik dört alt ölçekli “Kırsal Dindarlık Ölçeğini” oluşturmuştur (Karasahin, 2007, 110-116). Yakup Coştu, 2009’da dine normatif-popüler yaklaşım temelinde “Bir Dinî Yönelim Ölçeği” geliştirmiştir (Coştu, 2009, 119, 125-127). Beyazıt Yaşar Seyhan, 2015’de çocukluk haricindeki yaşam dönemlerine uygulanabilir test-tekrar test yöntemi ile dinî değer, dinî bilinç-dinî davranış boyutlarından oluşan üç faktörlü “Dinî Şuur Ölçeği”ni geliştirmiştir (Seyhan, 2015, 377, 382-383). Farklı dindarlıkların toplu sunumu için bakınız: (Köktaş, 1993, 47-58; Okumuş, 2002, 38-43, 60-64; Onay, 2001, 439-443).

derecede etkili olacağı, toplumsal yapılarda nasıl tezahür edeceği gibi mevzular önemlidir. Dolayısıyla araştırmacılar, farklı tip/tarzlarda yaşanan dini yaşamlardaki başlıkları belirlemek için, dindarlıkta çok boyutlu değişkenlerin belirlediği analitik tasarlanmış teoriden yola çıkarlar. Değişkenlerin boyutları çeşitli formlarda belirlenebilir/değerlendirilebilir. Böylece çok boyutlu anlayış zemininde dini yapının, tecrübenin çeşitliliğine yaklaşılabılır. Dolayısıyla bireyin dindarlığının farklı yönlerden oluştuğunu vurgulayan analizden yola çıkarak, dindarlığın çeşitli boyutlarının göreceli bağımsız farklılaştığı söylenebilir. Herhangi bireyde bir dindarlık boyutu etkiliyken, diğer dindarlık boyutu zayıf kalabilir. Dolayısıyla dini hayatın tüm biçimlerini dikkate almadan yapılan kuramsal eylem, teori olsa da yetersiz kalabilir. Dindarın gündelik-toplumsal yaşamında sosyokültürel, ailevi, siyasi, iktisadi etkinliklerinde birbirinden ne seviyede farklılaştıkları, dinin söz konusu alanlarda hangi düzeylerde tezahür ettiği, aralarındaki farklılıklarda dinin etkisinin olup, olmadığı veya etki düzeyinin ölçülmesi önemlidir. Modern toplumda dinî kurumların öneminin ve seküler kurumlara yansıyan boyutlarının test edilmesinin gerekliliği ortadadır. Dinler arasında ve aynı din bünyesinde sayısız farklılığın olduğu bilinse de, dindarlığın kendisini ortaya koyduğu genel alanlar yönünden mühim derecede benzerliklerin bulunduğu söylenebilir. Bu tespiti dayanılarak araştırmada, dindarlığın temel boyutları olarak kabul edilebilecek genel alanlar altı boyutta ele alınmıştır. Bu çok boyutlu yaklaşım daha ayrıntılı olarak şöyle değerlendirilebilir.

Kutsal ve kutsal dışı dikotomisi bağlamında her bir din sistemi eşya ve eylemlerde ikili bir ayrım gözettiğinden, sosyal hayatın önemli tezahürü olan dinî yaşayış içinde iki önemli temel alanı vurgulamak gerekmektedir. Birincisi, esasını dinden alan ve ortaya çıkan "salt dinî hayat" olarak vasıflandırılacak dini inançlar, pratikler, düşüncelerdir. İkincisi; dinin kültür, aile, siyaset, iktisat gibi toplumsal hayatın diğer yapı ve kurumlarıyla olan ilişkileridir (Günay, 1999, 70; Wach, 1995, 43). Menşeni kutsalla kurulan bağdan alan ve dinin kendi asıl alanı olarak tanımlanan spesifik dinî hayatın tetkik edilmesine, dinin inanç ve pratik/ibadet boyutu konuları dahil edilecektir. Din dışı alanlar ve eylemlerde dini faktörlerin payının/yansımalarının incelenmesinde, toplumsal hayatın sosyokültürel, ailevi, siyasi ve iktisadi alan konuları ele alınacaktır.

2.1. Dinî İnanç/İdeoloji Boyutu

İnsanlığın başlangıcıyla ortaya çıkan milli-evrensel dinlerin inananlarıyla kutsal arasında kurulan ilişkiye göre betimlenmesi temel alındığında, toplum ortamında nesnelleşen, mensuplarının ortak değeri olma vasfını kazanan dinî tecrübe, inançlar-pratikler sistemiyle müminler toplumunda organize olur. Dolayısıyla toplumda her din sisteminin teorik, pratik ve sosyolojik anlatımı olup, buna iman, ibadet, cemaat de denilebilen üç farklı izahı vardır. Teorik anlatım, dinî tecrübenin ilk açıklanacak konusu olan dinlerdeki birtakım inançlar, o dinin en önemli/temel

unsurunu oluşturduğu, sezgi, düşünce veya doktrin şeklinde belirlediği söylenebilir (Wach, 1995, 44-45). Bu yönüyle dinler inanç ilkelerine göre kendilerine mahsus sistem kurar ve bağlularından bu inançları bilmelerini, gönülden kabullenmelerini ister. Dini inançlar kutsala bağlı olmakla birlikte toplumsaldırlar. İnançların biçimi-yoğunluğu toplumsal yapı ve şartlara bağlıdır. Dini topluluğun bütünleşmesinde akide, en başat rolü oynar. Her dinî grupta toplumsal bütünleşmenin esas faktörü, mensuplarının dinî inançları, değerleri kolektif şekilde paylaşmalarında aranmalıdır. Dinlerin inanç boyutunu belirten teorik kavramlar her dinde farklı şekillerde değişmez temel ilkeler olarak bilinmesinin yanında, inanç esaslarının içeriği farklı dinlerde olduğu gibi aynı dinî geleneğin içinde de farklı olabilir. Dindarlığın boyutları içinde yer alan inanç esasları ve işlevi veya anlamının araştırılması din sosyolojisinin konuları arasındadır (Günay, 1999, 71; Koştaş, 1995, 12). Dolayısıyla çalışmanın inanç boyutu konusunda, dine inanan kişilerin belli inanç ilkelerini, yani “imana” yönelik hususları bilmesi, kabul etme(me)si ya da inanç veya inançsızlık boyutunun ölçülmesi kastedilmektedir.

2.2. Dinin İbadet/Pratik Boyutu

Dinî tecrübenin pratik yönünü, inancın hayata yansımalarıyla amel olarak somutlaşan ibadetler oluşturmaktadır. Bireyin kutsalla kurduğu ilişki çerçevesinde dini tecrübeden doğan ve onun tarafından belirlenmiş olan bütün ameller, onun pratik anlatımı olarak kabul edilmektedir. Dinlerin teorik-pratik yönleri arasında yakın bağ olması, iman ve ibadetin birbirlerini bütünleyici niteliğinin bulunduğunu göstermektedir. Dolayısıyla ibadetsiz imanın soyut ve sosyal hayattan uzaklaşacağı, ibadetsiz dinin varlığını sürdürmesi de kolay olmayacaktır (Wach, 1995, 44-45, 51-52).

İbadet, bireyin bilinçsel aktivitesi veya inancıyla ameli arasındaki ahengi sağlayarak, inancın hayata aktarılmasını ve toplumsal hayatta tezahürünü temin eder. Aynı inancı taşıyanların ortak amelleri yapmaları, toplumun müşterek değerlerde bütünleşip kaynaşmalarına vesile olur. İlkelerinden çağdaşına her toplumda dinin pratik tezahürünün ibadet, ayin, törenler formunda yansıdığı bilinmektedir (Günay, 2014, 245-250). Dolayısıyla dinî pratiklere bağlılık ve eda et(me)me hususunun mühim ölçüt olarak göz ardı edilmemesi gerektiği, dini yaşayışın etkinlik seviyesini anlamada-ölçmede çalışılması gereken önemli dindarlık boyutu olduğu söylenebilir.

2.3. Sosyokültürel Boyut

J. Wach, dini tecrübenin ifade biçimlerinin, teorik boyutuna “inanç”, pratik boyutuna “ibadet”, dünyevi hususlarla ilgili kısmına “sosyolojik” boyutu olarak üç ana kategoriye ayırmıştı (Wach, 1995, 45). Dolayısıyla çalışma, dinin toplumsal hayatta ne şekil ve derecede kavrandığı/anlaşıldığı, sosyal ve gündelik hayatın sosyokül-

türel, ailevi, siyasi ve iktisadi gibi alanlarına ne derecede yansıdığına ölçümünü önemli görmektedir. Bu alanlarla ilgili dindarlık boyutlarının ve dinin, sırf dini yaşam ve bu yaşamın dışında kalan dindışı ve dünyevi durumlara tezahür eden boyutlarının incelenmesi/ölçülmesi ile bütüncül bir yaklaşımla dindarlığın tam ve bütün boyutlarını dışarıda bırakmadan incelenmesini/ölçülmesini sağlayabileceği söylenebilir.

İnsan doğumundan itibaren muayyen kültürel ortamda bulunmakla kimliğini, inancını, anlayışını ve tutumlarını oluşturur. Bu bağlamda farklı şekillerde beliren kültürü Sorakin, bio-fiziksel araçlar olarak maddi boyutu ve (Araştırmanın ağırlık verdiği kısmını oluşturan) anlamlar, değerler, kurallar olarak manevi boyutlarının bütünü olarak anlamlandırmakta; anlamlı etkileşim şeklinde toplumsal ilişkiler bütünü olarak betimlemektedir. Boyutları sosyal ortamda oluşturan, işleyen, anlamlı etkileşimlerde kullanan kişiler ve gruplardır. Dolayısıyla Sorakin, “sosyo-kültürel” terimiyle “toplumsal/sosyal ve kültürel” kavramın birbirinden ayrılmaz vasıfta olduğunu vurgulamaktadır (Kongar, 1985, 41-42). Sosyal çevre topluluğun fertlerini etkileyen aynı, özdeş sosyal hususları, rolleri içermektedir. Ferdin yaşadığı veya eğitildiği kültürle, etkileştiği cemiyet ve kurumlardır. Dolayısıyla sosyal ve kültürel hususlar sosyokültürel boyutun unsurlarıdır. Bir gruptaki sosyal-kültürel yaklaşımlar, inançlar, vb. unsurlar sosyal hayatın, sosyokültürel boyutunu oluşturur. (Güvenç, 2003, 102, 105).

Kültür bütünü içinde din de mühim bir alanı oluşturmaktadır. Kültürel unsurlar mekâna-zamana bağlı olarak değişme-gelişme özelliği taşıdığından, dinin sosyokültürel yapıdaki işlevlerinin de değiştiği bilinmektedir. Sözelimi din, geleneksel toplumda kültürün bütüncül yapısına malik iken kültürel normların aslını oluşturmakta olup, kültürün sosyo-psikolojik tarafını meydana getiren inanç ve etkinlik tarzlarından ibaretti (Türkdoğan, 1977, 43-45). Ancak şimdiki modern/postmodern toplumların sosyokültürel teşkilatları içinde dinin yeri kökten değişime uğramıştır. Fakat modern toplumda bireyleri kutsala yönlendirerek kişiliklerinin birliğini sağlayan, parçalanmaya karşı koruyan din (Günay, 2014, 347-348), böylece kültürün kendisinden soyutlanması imkânsızlaşan unsuru olmayı sürdürmektedir. Din, sırf dini işlevlerinin yanında sosyal kurumlar arasında bütünleyici görev üstlenerek, başka toplumsal işlevleri yerine getirmektedir. Ayrıca toplumsal teşkilatların sosyokültürel, aile, siyaset, iktisat gibi farklı kısımlarının dinin tesirinden sıyrılmaları süreci her toplumda benzer seviyede seyretmemekte, toplumun yapısına ve kültürel evrim düzeyine bağlı olmaktadır (Fraye, 2013, 104-107; Türkdoğan, 1977, 263). Kültürel hayat sürekli değişim-dönüşüm sürecinde olup modernleşmeyle birlikte değişim-dönüşüm hız kazanmıştır. Ancak sosyal normların adet halini alması nedeniyle kurumlar alanında yenilik-değişiklik yapmak zordur. Zorluk, dini hayat ve dini kültür için de geçerlidir. Bu perspektiften bakıldığında Türkiye, son iki yüzyıldır Batı kültürünün tesiri altına girdiği, Cumhuriyet ile birlikte kendine Batılılaşma ve modernleşme yolunu seçtiği bilinmektedir.

Dolayısıyla Kapitalizmin ve Liberalizmin parametreleri doğrultusunda sosyokültürel, ailevi, siyasî ve iktisadî yaşamda düzenlemeler (bankacılık, rasyonel eğitim, gibi) yaptığı, laikliğin kabul edilmesiyle birlikte dini alana birçok tezahürlerin olduğu görülmüştür (Mardin, 2014, 141-146). Bu çerçevede din sisteminin, toplumun sosyokültürel, ailevi, siyasî ve iktisadî sistemleriyle ilişki-etkileşim halinde olduğu zemininden hareketle, toplumsal önemini ne derecede korumakta olduğu veya etki ve tezahür düzeyinin boyutunun ölçülmesinin büyük ehemmiyet taşıdığı söylenebilir.

2.4. Toplumsal Cinsiyet ve Ailevi Boyut

Aile insanın gerçekleştirdiği sınırlı sosyal örgütlenme modelidir. Kan, nikâh, yasal esaslarla bağlı üyelerden oluşmuş, mahrem ilişkilerle örülü, üyelerinin birbirlerini etkilediği, ortak kültür yaratan toplumsal birimdir (Marshall, 2014, 7). Aile dinsel teşekkülün temel birliğidir. Aileyi tutarlı ilişkiler ağına döndüren, toplumla ilişkilendiren/bütünleştiren dindir. Aile toplumda dinin etkisine açık bir kurum olmasıyla kutsal birlik olarak betimlenmiştir. Zira dini yaşayışın önemli kısmı ailede gerçekleşmekte, dinle bireyin irtibatını sağlayan iletişim kanallarından birini oluşturmaktadır (Mensching, 2012, 34). Aile içindeki etkinlikler (Evlenme, boşanma, kişiliklerinin inşası gibi) dinsel ritüele dönüşme gücüne sahiptir. Ailedeki diğer öğelerde dini bileşenler mevcuttur (Wach, 1995, 93-107) Aile Türk toplumunun sosyo-dini yaşamında mühim işlevleri olan esas toplumsal birliktir. Aile, üyelerinin dini hayatını etkilediği gibi, dinin de Türk toplumunda biçimlenmiş aile ve onun hayatında tesirli olduğu bilinmektedir (Koştaş, 1995, 76).

İnsanlığın başlangıcından günümüze değişik toplumlarda evlenme şekilleri, tek-çok eşlilik, hâkimiyetin dağılışı gibi parametreler, farklı (Geleneksel/geniş-çerçirdek) aile tiplerinin oluşmasına, üyeler arasında kontrol gücü, bağlılık şuurlarında farklılığın oluşmasına ve aile yapısında değişim-dönüşümün yaşanmasına neden olmuştur. Modernleşme süreciyle birlikte ailenin şekli, yapısı, işlevlerinde yer ve zamanla ilgili birtakım değişim-dönüşümlerin olduğu bilinmekte, değişimin din-aile ilişkilerinde ortaya çıktığı görülmektedir (Fraye, 2013, 66-69; Wach, 1995, 93-96; Mensching, 2012, 34-36). Gelenekselden modern hayata geçiş sürecinden günümüze Türk aile yapısında birçok parametrelerde değişim-dönüşüm sürecinin yaşandığı belirtilmektedir. Dönüşümde 1926'da çıkarılan medeni kanunla İslam dini ve Osmanlı aile yapısından aktarılan dini prensiplerin hukuki geçerliliğinin kaldırıldığı, ancak tamamen bireylerin inanışından silinmediği bilinen husustur (Günay, 1999, 183). Tüm bu süreç ve parametreler dikkate alındığında din-aile münasebetlerinin incelenmesinin, birbirine olan etki ve yansımalarının boyutlarının ölçümünün bir gereklilik-gerçeklik arz ettiği söylenebilir.

2.5. Siyasi Boyut

Siyaset, güç ve iktidarın belirlenmesinde değişimlere neden olan, toplumların içindeki güç dağılımlarının sebep ve neticeleriyle sosyal, siyasal mücadeleleri kapsayan alandır. Siyasetin temel zemini devlettir. Egemenlik, meşruiyet anahtar kavramlar arasında bulunur. Yönetim aygıtları, seçimler, siyasal ideolojiler/kültürler/kanaatler, dernekler, yerel cemaatler vb. siyasetin kapsama alanı içinde bulunan bileşenleridir. Sosyoloji siyasetin kapsamındaki bileşenleri arasındaki karşılıklı ilişkiler ve siyasal fenomenlerin çözümlenmesiyle uğraşır. Din sosyolojisi, siyasetin imkân-kazanımlarını ihmal etmeden gündelik hayat, devlet ve otorite ilişkileri, dinin devletle ilişkileri, sistemin parçası olma veya ona karşı bağımsız yapı üretme gibi konuları, siyaset alanını gözeterek değerlendirir. Siyasetin esas fonksiyonun güç, dinin ana fonksiyonunun meşruiyet olduğu temel alındığında; siyaset gerekli gördüğü meşruiyeti kazanmak için dine, dini çevreler refahları gereği güçten faydalanmak için siyasete yönelmeleri nedeniyle aralarında mecburi bağ olduğu bilinmektedir (Marshall, 2014, 666-668; Kehrer, 1992, 93-94; Subaşı, 2014, 211-212; Aydın, 2014, 194).

Tarihi süreçte din-devlet-siyaset ilişkileri farklı şekillerde cereyan etmiştir. Batı toplumunun tarihi-toplumsal koşullarının ürünü olarak, kişilerin din ve vicdan özgürlüğünü sağlama, din-devlet işlerini ayırmak (Kehrer, 1992, 97) amacıyla şekillenen laiklik, zamanla diğer ülkelere yayılmıştır. Laikliğin 1937'de Türkiye anayasasına girmesiyle, toplum katmanları arasında yaşayan biçimiyle ve tarihsel parametreler neticesi olarak dinin yumuşak ideolojiye dönüştüğü belirtilmektedir. 1945'ten sonra çok partili hayat, sivil toplum örgütlerinin faaliyetleri neticesinde siyasal bilinçlenmenin sağlanması, eğitim sorunları, ekonomik yoksunluklar, toplumsal-kamusal alandaki yapısal bozukluklar gibi durumlar nedeniyle, dinin siyasal davranışı etkilediği görülmüştür (Mardin, 2014, 145, 149; Türkoğlu, 1975, 41-42). Günümüzde din-siyaset ilişkisinin göstergelerinden biri, siyasetin dini kesimlere dini grupların siyasete yakın olmaları; dinin bütün alınıp devletle ilişkiye girdirme gayretleri neticesinde, problemleri bir münasebet şeklini ortaya çıkarmıştır (Kehrer, 1992, 98; Aydın, 2014, 196). Görüldüğü üzere tarihsel süreç içinde günümüze kadar çeşitli parametreler ve toplumsal bağlamın farklı şekillerde etkilediği din-devlet-siyaset ilişkisinin incelenmesi, karşılıklı tezahürlerinin tahlil edilmesi, boyutlarının ölçülmesi kapsamlı ve başlı başına büyük alanı kapsadığı söylenebilir.

2.6. Ekonomik/İktisadi Boyut

Temel sosyal kurum olan ekonomi, ilk insandan itibaren kişilerin bireysel-toplumsal boyutta yaşamını sürdürebilmesi için lüzumlu olan yeme, giyim, barınma, eğlence gibi maddi faktörler ve bu bağlamdaki başka bir dizi ekinlikler şeklinde betimlenir. Kurumsal ve toplumsal yapı üreten; birey, eşya, toplum bileşenleri arasındaki ilişkilerin doğurduğu sistem şeklinde betimlenebilir. Üretim-tüketim-dağıtım bileşenleri temelindeki etkinlikler bağlamında sosyolojinin de konusudur.

Ekonomi mülkiyet ilişkileri, sermaye gibi iktisadi kavramlar yanında, din-ahlak ile yapısal ilişki içinde yorumlanmasına neden olan kavramlar bulundurması, din kurumuyla da aynı düzlemi paylaşması sebebiyle karşılıklı ilişki ve etkileşimde bulunmaktadır. Ekonomi temelli zamanla beliren kapitalizm, sosyalizm gibi sosyo-ekonomik paradigmlar toplumun dini ve ahlaki şifrelerini temelden farklılaştırabilmekte, emeğin paylaşımı, gündelik hayat gibi düşüncelerin şekillenmesi yönünden birbirinden ayrılan tasarı ve uygulamalarıyla farklı sosyo-ekonomik düzen oluşturmaktadır (Kehrer, 1992, 86-87; Subaşı, 2014, 208-209).

Ekonomi, Marx, Weber gibi sosyologlar arasında temel sorunsal olarak araştırılmaktadır. Marx, alt yapısı üretim ilişkileri temelinde kurulmuş toplumun üst yapısının din olduğu tezini kanıtlamak ve tarihi materyalizm yaklaşımını temellendirmekle uğraşmıştır. Weber, her bir ekonomik zihniyetin iktisadi şekillerin bağı işlevi olmadığı gibi, din aracılığıyla güdülendirilmiş bir zihniyetin sonucu da olmadığını tespit etmiştir. Ama dinin, ahlaki zihniyeti oluşturan faktörler içinde en etkili olduğunu, dolayısıyla Batı kapitalist zihniyetinin oluşmasında Protestanlığın belirleyici olduğunu saptamıştır (Kehrer, 1992, 27-31, 90). Sosyolojik açıdan dine özgü olan zihniyet, aile, meslek, ekonomi gibi toplumsal olgulara yönelik tutumun takınılmasını gerektirmiştir (Frayer, 2013, 71-72). Tarihsel süreçte her din, dünya hayatına yönelik anlayış geliştirmiş, zamana ve zemine bağlı olarak değişim ve dönüşümlere uğramıştır. Aynı durum İslam için de söylenebilir. Zira Günay'ın (1999, 207-210) araştırmasında Türkiye'de, Cumhuriyetle birlikte reform-kalkınma atılımlarının uygulanmasına rağmen, modern-akılcı iktisat anlayışının, yerleşmesinde sıkıntılar yaşandığı, bu duruma toplumun inanç ve değerlerinin etkileri olduğu vurgulanmaktadır. Sözgelimi kırsalda esası toplumda biçimlenmiş dini inanç ve değerlere yaslanan dünya görüşünün sosyo-ekonomik hayata etkide bulunduğunun tespiti yapılmıştır.

Görüldüğü üzere dini inancın yaşandığı toplumlarda ve ülkemizde ekonomik değişim-dönüşüm süreçlerinin gündelik hayatın geleneksel normlarını büyük ölçüde allak bullak ettiği gözlemlenmektedir. Üzerinde durulan teorik zemin çerçevesinde, dini zihniyet ve değer yargılarının toplumun iktisadi hayatı üzerinde önemli tezahürlerinin olduğu gerçeğinden hareketle, bu yansımaların ve boyutlarının ölçümünün gerekliliğinin bir realite olduğu söylenebilir.

Bireylerin dine dair tepki-etkilerinin psikolojik tezahürü araştırmanın konusu haricinde tutulduğundan dolayı, çalışma dindarlığın toplumsal ve kültürel alanda incelenen boyutuyla sınırlandırılmıştır. Yapısal-fonksiyonel yaklaşımdan yola çıkılarak temellendirilen bireysel ve toplumsal hayatta dindarlık, dine tabi olarak şekillendirilen hayatın yoğunluk ve boyutlarını saptamakla yararlanılan bir kavram olarak araştırılmıştır. Dindarlığın gündelik yaşamın modern ilkeleri temelinde bariz bir değişim-dönüşüm sürecinde olması, üstelik bu süreç zarfında dinin yeniden tanımlanıp incelenmesi gündemde yerini almış ve araştırmanın konusu

olmuştur. Bu durumda bireysel ve toplumsal hayatta dindarlık, dinin bireysel ve toplumsal hayatta yeni düzey ve tezahürlerini betimlemeyi hedeflemiştir. Anlaşıldığı üzere, her din teolojik sisteme ve bu sistemi muhafaza eden pratiğe, yani ritüeller/ibadetler dizisine/toplamına haizdir. Bireysel ve toplumsal hayatta dindarlık, bu inanç-ibadet zemininden yola çıkarak toplumsal yaşama yansiyacaktır. Üstelik dini yaşamda, bahis konusu bu toplamın özgün bileşkesinden ibarettir. Bu konuda anlamlı olan, hangi dinin nasıl teolojik-pratiksel tezahürlere haiz olduğu değil, bilakis bu bağdaşık öğelerin toplumsal (Sosyokültürel, ailevi, siyasi ve iktisadi) alana aksettirdiği tesirin ne gibi belirti, iz ve göstergelerle kendine hayat zemini sağlayabildiğidir. Bu çerçevede araştırmada kastedilen ve ölçülmesi tasarlanan bireysel ve toplumsal hayattaki dindarlıkta, bireylerin dini tutum ve davranışlarını tek tek derleyen dindarlıklarının yanında dinin, (İnanç, ibadet gibi) sırf dini alandan din dışı (Sosyokültürel, ailevi, siyasi ve iktisadi) alana taşarak, bu alana yansıyan tezahürlerinden elde edilebilecek genel anlam evrenine vurgu yapılarak, bu evrene yansıyan boyutlarının tespit edilmesidir. Hakikaten gündelik hayat taktikleri içinde dine dayandırılan buyruk ve yasaklara kişisel zeminde uyulmakta, diğer taraftan din, sosyal hayatın odağına yerleştirilerek gündelik yaşam kontrol edilmektedir. Buradaki otoritenin din odaklı gerçekleşeceğinde şüphe yoktur. Dolayısıyla bireysel ve toplumsal hayattaki dindarlık, gündelik yaşamın sosyal evreninde oluşan daha umumi (Sosyo kültürel, ailevi, siyasi, iktisadi) katılımı da öne çıkarmaktadır. Böylece dinin ve dindarlığın, Tanrı-insan ve insan-Tanrı ilişkisi zemininde şekillenen pratiklerinden bahsetmenin yanında; bireysel ve toplumsal hayattaki dindarlıkta, toplumsal yapının gündelik yaşama sızan ve onun evrenini meydana getiren ortamına ve dinin de, bu toplumsal (Sosyokültürel, ailevi, siyasi, dini) yapıları yansıyan dindarlık görünümüne vurgu yapılmaktadır. Bu görüntü, gündelik yaşamın katılımcıları arasında özümlenen bir tutum, eylem ve tüm bunların bir neticesi olarak da bireysel ve toplumsal hayattaki dindarlık tarzı şeklinde anlaşılabilir. Böylece bireysel ve toplumsal hayattaki dindarlık, sosyal bir görüntü şeklinde, bireylerin, kişisel yaşamlarındaki yönelimlerinden kamusal/toplumsal yaşamda gerçekleştirdikleri görüntülerine kadar şekillenen anlayışlarını, istikrarlı bir şekilde, var olan değişkenlerden bağımsız olmaksızın, zaman-zemin çerçevesinde gündelik yaşama yansıtan birer ayna pozisyonuna sahip olmaktadır.

Bireysel ve toplumsal hayatta gözlemlenebilen dindarlık, inanç boyutu, ibadet/pratik hayat boyutu, sosyokültürel hayat, toplumsal cinsiyet/ailevi hayat, siyasal hayat ve iktisadi hayat boyutu olarak altı boyutlu tasarlanmıştır. Ahmet Onay (2004, 67): “dindarlık ölçme araçlarını amacına ve dindarlık tanımına bağlı olarak çeşitlilik gösterebileceğini, farklı dindarlık ölçeklerinin araştırmacıları, dindarlığı çeşitli yönlerden ölçmelerine de fırsat vereceğini” belirtmiştir. Bu çerçevede, “Bireysel ve Toplumsal Hayatta Dindarlık Ölçeği”, dindarlığı neredeyse tüm boyutlarını bütüncül zeminde hemen hemen hiçbir boyutu dışarıda bırakmadan ölçebileceği çok boyutlu ölçek şeklinde tasarlanması dolayısıyla yurdumuzda geliştirilen öteki dindarlık ölçeklerinden farklılaştığı söylenebilir. Kaldı ki, modern/

post modern hayatın önlenmez, baş döndürücü hızda birey ve toplumları değiştirdiği-dönüştürdüğü bu süreçlerde, dini yaşamda da hızlı değişim-dönüşümün yaşandığı bilinmektedir. Dolayısıyla yeni, farkı dindarlık formlarının ortaya çıktığı ve çıkmaya devam edebileceği, din ve dindarlığın değişen-dönüşen yeni formlarıyla modern/postmodern toplumun yapı ve kurumlarına sızarak bu yapılarda farklı dini motif ve desenleri meydana getirdiği söylenebilir. Böylece bu yapılarda beliren (Banka kredisi, sperm bankası, sosyal medya, siyaset-ticaret-dini grup ilişkisi gibi) dini motif ve desenleri, geleneksel hayatın (Misafirlik, aile reisliği gibi) motiflerini birlikte harmanlayarak değişim-dönüşümün yön ve hızını karşılaştırmalı ve bir arada ölçmeyi gaye edinen bu çalışmaya özgünlük konumu kazandırabileceği söylenebilir.

Teorik olarak ortaya konulan dindarlık boyutlarının ampirik yönden de ilişkili ve uyumlu olduklarını, her bir boyut arasındaki ilişkinin nasıllığını, dindarlığın çok boyutlu bir zihniyet olduğunu test ederek operasyonelleştirilmiş olan çalışma, din sosyolojisi alanının literatürüne sunulmuştur.

3. YÖNTEM

Bu bölümde, ölçek geliştirme çalışması olarak tasarlanan araştırmanın; çalışma grubu, ölçme aracının geliştirilme süreci, veri analiz yöntemleri paylaşılmaktadır.

3.1. Çalışma Grubu

Araştırmanın çalışma grubunu, basit tesadüfi örnekleme yöntemiyle belirlenmiş, Amasya'da yaşayan, 18-70 yaş arası 436 kişi oluşturmaktadır. Katılımcılara ilişkin demografik bilgiler incelendiğinde: 236 (%54,1) erkek, 200 (%45,9) kadın; 102 (%23,4) genç (18-30) yaş, 183 (%42,0) orta (31-50) yaş, 146 (%33,5) yaşlı (51 yaş ve üstü); 227 (%52,1) ilköğretim-ortaöğretim mezunu, 179 (%41,1) ön-lisans-lisans mezunu, 28 (%6,4) y. lisans- doktora mezunu; 108 (%24,8) köyde, 323 (%74,1) şehir merkezinde yaşadığı görülmektedir.

3.2. İşlem Yolu ve Veri Analizi

Araştırmanın teorik kapsamının belirlenmesinde tümden gelim yöntemi kullanılmıştır. Bireylerin din anlayışlarının, dindarlık düzeylerinin, dinin toplumsal yapıdaki tezahürlerinin ve etkileşiminin “İnanç ve İbadet Hayatında Dindarlık”, “Ailevî ve Sosyokültürel Hayatta Dindarlık”, “İktisadi ve Siyasî Hayatta Dindarlık” olarak üç farklı teorik kapsamda değerlendirilebileceğine karar verilmiştir. Bu kavramsal çerçevede üç farklı alt ölçek üzerinde çalışılma kararı benimsenmiştir. Buna göre ilgili alanyazın taranmış, alanda geliştirilmiş çeşitli ölçekler, anketler, görüşme soruları taranarak soru havuzu oluşturulmuştur. Soru havuzundaki maddeler için 12 alan uzmanı akademisyenin görüşü alınmıştır. Alan uzmanlarından, ölçeklerde bulunan her bir maddeyi teorik kapsam ve uygunluk bakımından değerlendirme-

leri, ayrıca varsa her bir maddeyle ilgili tavsiyelerini belirtmeleri istenmiştir. Alan uzmanlarının görüş ve tavsiyeleri doğrultusunda madde havuzunda bulunan aday sorular revize edilmiş, bazı maddeler birleştirilmiş, bazı sorular tümüyle havuzdan çıkartılmıştır. Uzman görüşleri doğrultusunda son şekli verilen madde havuzunda bulunan sorular anlam ve anlaşılabilirlik bakımından Türkçe dil uzmanları tarafından değerlendirilmiş ve gerekli düzeltmeler yapılmıştır.

Katılımcıların kolaylıkla cevaplandırabilmesi için, likert tipte hazırlanmış ölçme aracı beşli derecelendirme kullanılmıştır. Ankette bulunan maddeler; 1. Hiç katılmıyorum veya Hiç (1,00-1,80), 2. Katılmıyorum veya Az (1,81-2,60), 3. Kararsızım veya Orta (2,61-3,40), 4. Katılıyorum veya Çok (3,41-4,20) ve 5. Tamamen katılıyorum veya Pek çok (4,21-5,0) şeklinde derecelendirilmiştir. Ölçekler için saha verisi toplamak üzere Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırmaları Etik Kurulu'ndan izin alınmış, takiben veri toplama çalışması yapılmıştır.

Söz konusu ölçeklerin yapısal özelliklerini değerlendirmek üzere AFA ve DFA uygulanmıştır. Veri setinin faktör analizleri için uygun olup olmadığını değerlendirmek için, Kaiser-Meyer-Olkin ve Barlett testleri kullanılmıştır DFA kapsamında model uyumunu değerlendirmek üzere χ^2/sd , GFI, CFI, NFI, RMSEA indeksleri kullanılmıştır. Ölçeğin güvenilirliğini tespit etmek üzere iç tutarlılık katsayıları ve alt boyutlar arasındaki korelasyonlar incelenmiştir.

Son aşamada, geliştirilen üç alt ölçeğin daha geniş kapsamlı bir "Dindarlık Modeli"ni ortaya koyup koymadığını istatistiki olarak değerlendirmek üzere ikinci düzey DFA çalışması yapılmıştır. İkinci düzey DFA sonuçları doğrultusunda, geliştirilen üç alt ölçeğin, "Bireysel ve Toplumsal Hayatta Dindarlık Ölçeği" adı verilebilecek bir teorik model oluşturabildiği istatistiki olarak da doğrulanmıştır.

4. BULGULAR

Bu bölümde alt ölçeklere ve oluşturulan nihai modele ilişkin geçerlik ve güvenilirlik analizlerinin sonuçları paylaşılmıştır.

4.1. İnanç ve İbadet Hayatında Dindarlık Ölçeği (İİHD)

İİHD Ölçeği için hazırlanan 58 maddeden oluşan madde havuzu, uzman görüşleri doğrultusunda 27 maddeye düşürülmüştür. 27 maddelik ölçme aracı ile yapılan pilot uygulama doğrultusunda çalışma grubundan elde edilen veri setleri üzerinde ayrı ayrı açılımlayıcı (AFA) ve doğrulayıcı faktör analizi (DFA) çalışmaları yapılarak, ölçeğin yapısal özellikleri tespit edilmiştir.

Ölçek yapısını tespit etmek üzere veri analizine geçilmeden önce, verinin analiz için gerekli varsayımları ne seviyede sağladığı incelenmiştir. Bu çerçevede veri dağılımının normalliği ile maddeler arası korelasyon değerleri değerlendirilmiş ve verinin analize uygun olduğu tespit edilmiştir ($-2 < z < 2$). Ayrıca veri üzerinde

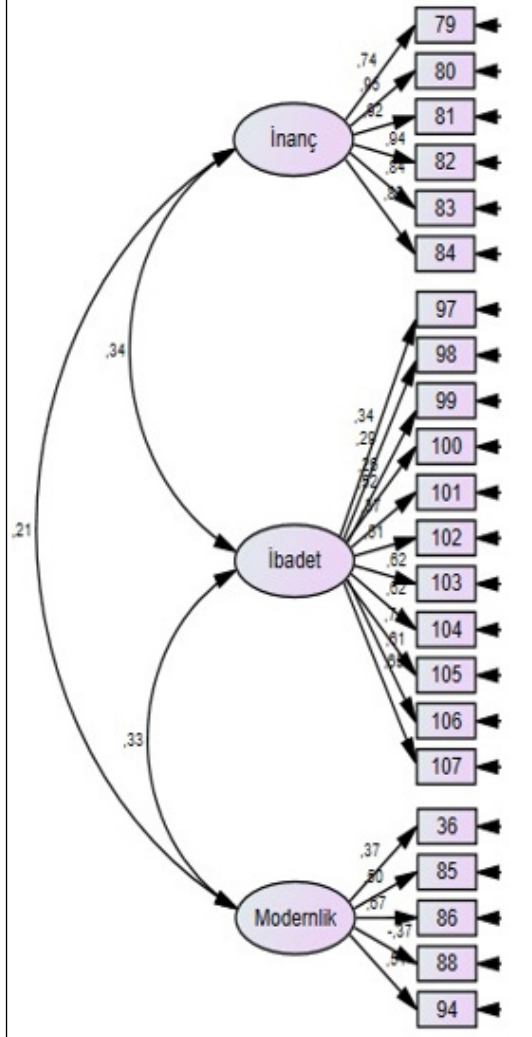
faktör analizi yapıp yapılamayacağını değerlendirmek için, Kaiser-Meyer-Olkin (KMO=.97) ve Barlett testleri kullanılmıştır ($X^2(302)=14251.32$; $p<.01$). Test sonuçları, verinin faktör analizi için uygun olduğunu ortaya koymaktadır.

Buna göre örneklem üzerinde temel bileşenler analizi ve dik döndürme yöntemi kullanılmak suretiyle AFA çalışması yapılmıştır. Faktör yapısının belirlenmesinde öz değerlerin 1'den büyük olması kuralı esas alınmıştır (Büyüköztürk, 2002, 474-477; Tavşancıl, 2002, 48-50, 206). AFA sonuçları, ölçeğin üç faktörlü yapıda olduğunu göstermiştir. Ölçeğin üç faktörlü yapısına ilişkin AFA sonuçları Tablo 1'de sunulmaktadır.

Tablo 1: İİHD Ölçeği AFA Sonuçları

Ölçek Maddeleri	Bileşenler			Düzeltilmiş Madde Korelasyonları	
	İnanç	İbadet	Modern/ Laik		
79 Allah vardır ve birdir.	.804			.408	
80 Hz Muhammed Allah'ın emirlerini insanlara ulaştıran son peygamberdir.	.946			.457	
81 Ölümünden sonra dirilme gerçektir ve ahiret hayatı vardır.	.913			.485	
82 Kur'an Allah tarafından gönderilmiş son ilahi kitaptır, bildirdiği her şey doğrudur	.935			.470	
83 Her şeyi yaratan ve idare eden Allah'tır. Fakat insan iyi veya kötü yönü kendisi seçer ve bundan da ahirette sorumlu olur.	.874			.402	
84 Melekler vardır ve yaptığımız iyi ve kötü davranışlar melekler tarafından yazılmaktadır.	.868			.457	
36 Toplumumuzun ahlaki yapısı dinden uzaklaştıkça daha da kötüye gidiyor.		.451		.386	
85 Allah'a inanmayan bir insan da yaşamında mutlu bir insan olabilir.		.577		.141	
86 Ahlaklı bir insan olmanın ahirette mükâfatını/karşılığını, ödülünü almak için inanmak şart değildir.		.559		.275	
88 Modern yaşamda İslam'ın hükümlerini aynen uygulamak imkânsızdır.		.365		.205	
94 Allah'a yaklaşmak için ibadet şart değil, önemli olan kalp temizliğidir.		.481		.231	
97 Günde beş vakit namaz kılarım.		.316		.377	
98 Cuma namazı kılarım.		.695		.329	
99 Bayram namazı kılarım.		.673		.292	
100 Dinin uygun gördüğü mazeretlerin dışında Ramazan ayında oruç tutarım.		.505		.500	
101 Nafile ibadetleri (namaz, oruç) yaparım.		.281		.357	
102 Sadaka veririm, hayır işleri yaparım.		.487		.393	
103 Hacca gittim/Veya maddi gücüm yeterse giderim.		.625		.543	
104 Umre hacı yaptım/Veya maddi gücüm yeterse yaparım.		.624		.537	
105 Zekât verdim/Veya maddi gücüm yeterse veririm.		.639		.489	
106 Kurban kestim/Veya maddi gücüm yeterse her yıl keserim		.680		.417	
107 Dua ederim.		.591		.543	
	Bileşenlere ait öz değerler	5.973	3.203	1.945	-
	Bileşenlere ait açıklanan varyanslar	27.15	14.56	8.84	-
	Toplam varyans		50.57		-
	İç tutarlılık (Alpha) değerleri	.88	.78	.61	-

AFA sonuçları ölçek maddelerinin; ibadet, inanç, modern ve laik olarak tasnif edilebilecek, öz değeri 1'den yüksek olan 3 faktörlü bir yapı gösterdiğini ortaya koymaktadır. AFA sonuçlarına göre, birden çok faktöre 0.1 değerinin altında yakın yük vererek, binişiklik gösteren 5 maddenin (87., 91., 92., 93. ve 95. maddeler) ölçekten çıkartılmasına karar verilmiş ve ölçek 22 maddeye düşürülmüştür. Buna göre 3 faktör toplam varyansı %51 oranında açıklamaktadır. Ölçeğin üçlü faktör yapısının model uyumu (DFA) ile değerlendirilmiştir. Ölçek yapısına ilişkin DFA modeli Şekil 1'de yer almaktadır.

Şekil 1: İnanç ve İbadet Hayatında Dindarlık Ölçeği DFA Sonuçları

DFA sonuçlarına göre ölçeğin faktör yapısının kabul edilebilir bir model uyumu gösterdiği [$\chi^2/sd=3.24$; GFI=.89; CFI=.92; NFI=.89; RMSEA=.07] tespit edilmiştir.

Son olarak ölçeğin iç güvenilirliği için Cronbach alfa iç tutarlılık değerleri hesaplanmıştır.

Tablo 2: Ölçek Alt Boyutlarına İlişkin Güvenilirlik Değerleri

Sub-scales Alt ölçekler	$\bar{X}$	SD	α	α
İnanç	4,8723	,32085	.88	
İbadet	3,9082	,71483	.78	.78
Modern/laik	3,6648	,81927	.61	

Tablo 2'de görüleceği gibi ölçek alt boyutlarına ilişkin iç tutarlılık değerlerinin örneklem için yeterli düzeyde olduğu söylenebilir. Zira Reha Alper (2011, 815), iç güvenilirlik katsayısının .80 ile .100 arasında olmasını "yüksek derecede güvenilir", .60 ile .79 arasında olmasını ise "oldukça güvenilir" şeklinde açıklamaktadır.

4.2. Ailevi ve Sosyokültürel Hayatta Dindarlık Ölçeği (ASHD)

ASHD Ölçeği için hazırlanan 79 maddeden oluşan madde havuzu uzman görüşleri doğrultusunda 38 maddeye düşürülmüştür. 38 maddelik ölçme aracı ile elde edilen veri setleri üzerinde doğrulayıcı faktör analizi (DFA) çalışmaları yapılarak, ölçeğin yapısal özellikleri tespit edilmiştir.

Ölçek yapısını tespit etmek üzere, veri analizine geçilmeden önce verinin analiz için gerekli varsayımları ne seviyede sağladığı incelenmiştir. Bu çerçevede veri dağılımının normallığı ile maddeler arası korelasyon değerleri değerlendirilmiş ve verinin analize uygun olduğu tespit edilmiştir ($-2 < z < 2$). Ayrıca veri üzerinde faktör analizi yapıp yapılamayacağını değerlendirmek için Kaiser-Meyer-Olkin (KMO=.87) ve Barlett testleri kullanılmıştır ($X^2(272)=4898.593$; $p < .01$). Test sonuçları, verinin faktör analizi için uygun olduğunu ortaya koymaktadır.

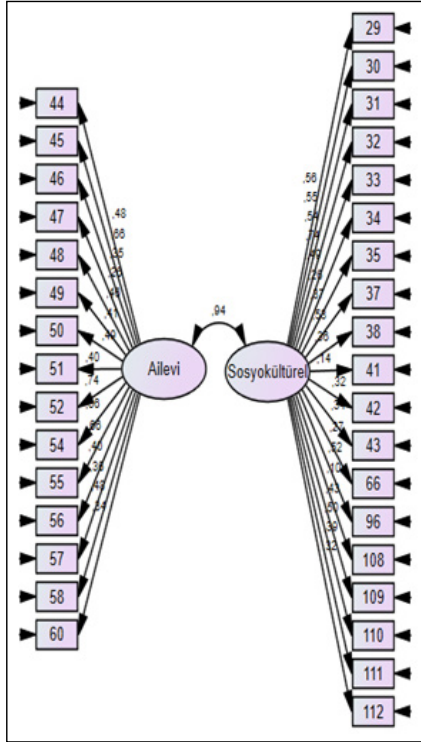
Buna göre örneklem üzerinde, temel bileşenler analizi ve dik döndürme yöntemi kullanılmak sureti ile AFA çalışması yapılmıştır. Faktör yapısının belirlenmesinde öz değerlerin 1'den büyük olması kuralı esas alınmıştır (Büyüköztürk, 2002, 474-477; Tavşancıl, 2002, 48-50, 206). AFA sonuçları ölçeğin iki faktörlü bir yapıda olduğunu göstermiştir. Ölçeğin iki faktörlü yapısına ilişkin AFA sonuçları Tablo 3'te sunulmaktadır.

Tablo 3: ASHD Ölçeği AFA Sonuçları

Ölçek Maddeleri	Bileşenler		Düzeltilmiş Madde Korelasyonları
	Ailevi	Sosyo-kültürel	
29 Misafirlikte kadın ile erkek ayrı oturmalıdır.	.400	.525	
30 Eğlenme, dinlenme amacıyla da olsa yapılan sosyal faaliyetlerde, dost toplantılarında dini hassasiyetlerin gözetilmesine önem veririm	.652	.501	
31 Sosyal medyada, televizyon ve gazetelerde dini hassasiyetlere saygılı olunmasına önem veririm.	.692	.466	
32 Çocuklarımızın eğitiminde dünyevi/mesleki eğitimden önce dini eğitime öncelik verilmelidir.	.627	.635	
33 Okullarda verilen din eğitimi yetersizdir.	.502	.411	
34 Din eğitimi devlet (millî eğitim bakanlığı ve diyanet işleri başkanlığı) yerine; vakıf, dernek, cemaat, tarikat vb. sivil dini topluluklar verebilmelidir.	.535	.270	
35 Çocuklar, bakıma muhtaç anne-babalarına bakmak için gereken her türlü fedakârlığı yapmalıdır.	.485	.326	
37 Dünya ve ahiretime faydası olmayan (TV ve internette boş vakit geçirme, kahvede/kafede oyun oynama gibi) işlerle meşgul olmam.	.445	.469	
38 Eğer dinimi yaşama konusunda bulunduğum yerde zorluk yaşarsam, daha rahat yaşayabileceğim başka bir yere taşınırım/göçerim.	.354	.308	
41 Türbe ve yatırlardan manevî yardım ve şifa beklerim.	.351	.178	
42 Cemaat gibi dini grupları toplum için faydalı buluyorum.	.664	.391	
43 Tarikat gibi dini grupları toplum için faydalı buluyorum.	.691	.422	
66 Oy kullanırken güvendiğim dini grup önderlerinin (Tarikat, cemaat liderlerinin) fikirlerini dikkate alırım.	.603	.299	
96 Dindar insanlara güvenirim.	.355	.465	
108 Cenaze merasimlerine katılırım.	.350	.111	
109 Kandil gecelerini diğer günlerden biraz daha farklı olarak (İbadet ederek, mevlit-Kur'an dinleyerek) dini ağırlıklı geçiririm.	.396	.406	
110 Dügün törenlerinde(Sünnet veya evlilik) Kur'an, mevlit okuturum.	.386	.493	
111 Dini topluluklarca (tarikat, cemaat vb.) yapılan sohbet vb. toplantılara katılırım.	.660	.439	
112 Türbe, yatır ziyaretleri yaparım.	.428	.387	
44 Bir erkek ile bir kadının evlilik öncesi arkadaşlık yapmasını doğru bulmam.	.382	.455	
45 Eş seçiminde, eşin dindar olmasına önem veririm.	.606	.569	
46 Müslüman bir erkek veya kadın, ateist birisiyle evlenebilir.	.424	.297	
47 İki insanın aile hayatını yaşaması için evlenmeye ve nikâha gerek yoktur.	.333	.188	
48 Bazı kadınların evlenmeden çocuk sahibi olmasını doğru bulmam.	.588	.430	
49 Sperm bankası yoluyla çocuk sahibi olmayı doğru bulmam.	.522	.371	
50 Daha fazla çocuk istemeyen bir karı-kocanın çocuğu aldırmasını (Yani kürtaj yaptırmasını) doğru bulmam.	.571	.446	
51 Doktorlar bebeğin engelli doğacağını belirlemişse, karı-kocanın çocuğu aldırmasını (Yani kürtaj yaptırmasını) doğru bulmam.	.459	.351	
52 Müslüman bir kadın tesettüre uygun (Dinin emrettiği şekilde) giyinmelidir.	.664	.638	
54 Baba evin reisidir ama ailevi kararlar, aile üyeleriyle istişare edilerek (Konuşularak) alınmalıdır.	.514	.285	
55 Miras paylaşımında İslam hukukuna göre hareket edilmelidir.	.539	.584	
56 Çocukların eş seçiminde en son sözü anne-babalar söylemelidir.	.422	.422	

57 Kadınların yeri evidir, kadınlar bir işte çalışmamalıdır.	.556	.386
58 Ülkede işsizlik sorunu varsa işe alımda erkeğin kadına göre önceliği olmalıdır.	.510	.497
60 Dinen kadınlar yönetici olmamalıdır.	.605	.398
Bileşenlere ait öz değerler 10.519 3.727 -		
Bileşenlere ait açıklanan varyanslar 30.94 10.52 -		
Toplam varyans 41.460 -		
İç tutarlılık (Alpha) değerleri .79 .80 -		

AFA sonuçları, ölçek maddelerinin ailevi hayat ve sosyokültürel hayat olarak tasnif edilebilecek, öz değeri 1'den yüksek olan 2 faktörlü bir yapı gösterdiğini ortaya koymaktadır. AFA sonuçlarına göre, birden çok faktöre 0.1 değerinin altında yakın yük vererek binişiklik gösteren 4 maddenin (39., 40., 53. ve 59. maddeler) ölçekten çıkartılmasına karar verilmiş ve ölçek 34 maddeye düşürülmüştür. Buna göre 2 faktör toplam varyansı %41 oranında açıklamaktadır. Ölçeğin ikili faktör yapısının model uyumu (DFA) ile değerlendirilmiştir. Ölçek yapısına ilişkin DFA modeli Şekil 2'de yer almaktadır.

Şekil 2: Ailevi ve Sosyokültürel Hayatta Dindarlık Ölçeği DFA Sonuçları

Şekil 2'deki Ailevi ve Sosyokültürel Hayatta Dindarlık Ölçeği DFA sonuçlarına göre ölçeğin faktör yapısının kabul edilebilir bir model uyumu gösterdiği [$\chi^2/sd=3.51$; GFI=.98; CFI=.91; NFI=.84; RMSEA=.06] tespit edilmiştir.

Son olarak ölçeğin iç güvenilirliği için Cronbach alfa iç tutarlılık değerleri hesaplanmıştır.

Tablo 4: Ölçek Alt Boyutlarına İlişkin Güvenilirlik Değerleri

Sub-scales Alt ölçekler	$\bar{X}$	SD	α	α
Ailevi	3,5868	,64767	.79	
Sosyokültürel	3,1837	,56491	.80	.88

Tablo 4'te görüleceği gibi ölçek alt boyutlarına ilişkin iç tutarlılık değerlerinin örneklem için yeterli düzeyde olduğu söylenebilir. Zira Reha Alper (2011, 815), iç güvenilirlik katsayısının .80 ile .100 arasında olmasını "yüksek derecede güvenilir", .60 ile .79 arasında olmasını ise "oldukça güvenilir" şeklinde açıklamaktadır.

4.3. İktisadi ve Siyasî Hayatta Dindarlık Ölçeği (İSHD)

İSHD Ölçeği için hazırlanan 42 maddeden oluşan madde havuzu, uzman görüşleri doğrultusunda 18 maddeye düşürülmüştür. 18 maddelik ölçme aracı ile elde edilen veri setleri üzerinde doğrulayıcı faktör analizi (DFA) çalışmaları yapılarak, ölçeğin yapısal özellikleri tespit edilmiştir.

Ölçek yapısını tespit etmek üzere veri analizine geçilmeden önce, verinin analiz için gerekli varsayımları ne seviyede sağladığı incelenmiştir. Bu çerçevede veri dağılımının normalliği ile maddeler arası korelasyon değerleri değerlendirilmiş ve verinin analize uygun olduğu tespit edilmiştir ($-2 < z < 2$). Ayrıca veri üzerinde faktör analizi yapıp yapılamayacağını değerlendirmek için, Kaiser-Meyer-Olkin (KMO=.87) ve Barlett testleri kullanılmıştır ($X^2(272)=1898.516$; $p < .01$). Test sonuçları, verinin faktör analizi için uygun olduğunu ortaya koymaktadır.

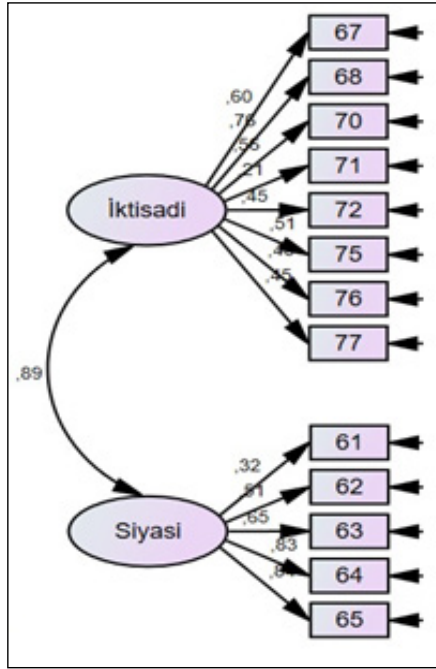
Buna göre örneklem üzerinde, temel bileşenler analizi ve dik döndürme yöntemi kullanılmak sureti ile AFA çalışması yapılmıştır. Faktör yapısının belirlenmesinde öz değerlerin 1'den büyük olması kuralı esas alınmıştır (Büyükoztürk, 2002, 474-477; Tavşancıl, 2002, 48-50, 206). AFA sonuçları ölçeğin iki faktörlü bir yapıda olduğunu göstermiştir. Ölçeğin iki faktörlü yapısına ilişkin AFA sonuçları Tablo 5'te sunulmaktadır.

Tablo 5: İSHD Ölçeği AFA Sonuçları

Ölçek Maddeleri	Bileşenler		Düzeltilmiş Madde Korelasyonları
	Siyasî İktisadî		
61 Din, Allah ile kul arasında kalmalı, devlet idaresi dinin tesirinden uzak tutulmalıdır.	.551		.234
62 Anayasa ve diğer kanunlar Kur'an ile çelişmemelidir.	.498		.447
63 İlköğretimden sonra kız ve erkek çocuklar ayrı sınıflarda eğitim görmelidir.	.731		.572
64 Ülkeyi yönetenlerin dinî hassasiyetlerinin güçlü olmasını tercih ederim.	.700		.725
65 Ülkenin yönetiminde tüm kanun ve kurallar dinin hükümlerine göre düzenlenmelidir.	.786		.729
67 İşimle ilgili şüpheye düştüğüm bir konuda, din konusunda bilgili birinden icazet ya da fetva(görüş) alırım.	.631		.500
68 Dinî kurallar ile işimin gerekleri birbiri ile çelişir ise dinimin gerektirdiği yönde karar alırım.	.614		.659
70 Alışveriş yaparken firma sahibinin dindar olup olmadığına dikkat ederim.	.716		.493
71 Rüşvet alıp-vermek günah olduğu için rüşvet almamalıyız ve vermemeliyiz.	.638		.235
72 Hangi koşulda olursa olsun, faiz haramdır.	.672		.434
75 Müslümanların çoğunluk olarak yaşadığı bir devlette faizli banka olmamalıdır.	.512		.462
76 Müslümanların çoğunluk olarak yaşadığı bir toplumda ekonomik sıkıntıya düşen bir kişi dost ve yakınlarından borç bulabilmelidir.	.727		.448
77 İşlerimizde elimizden geleni fazlası ile yapıp sonucu Allah'tan beklemeliyiz.	.711		.450
	Bileşenlere ait öz değerler		-
	4.709	1.757	-
	Bileşenlere ait açıklanan varyanslar		-
	36.22	13.51	-
	Toplam varyans		-
	49.735		-
	İç tutarlılık (Alpha) değerleri		-
	.72	.75	-

Tablo 5'de sunulan İSHD Ölçeği AFA sonuçları ölçek maddelerinin siyasî hayat ve iktisadî hayat olarak tasnif edilebilecek, öz değeri 1'den yüksek olan 2 faktörlü bir yapı gösterdiğini ortaya koymaktadır. AFA sonuçlarına göre, birden çok faktöre 0.1 değerinin altında yakın yük vererek, binişiklik gösteren 5 maddenin (69., 73., 74., 78. ve 89. maddeler) ölçekten çıkartılmasına karar verilmiş ve ölçek 13 maddeye düşürülmüştür. Buna göre 2 faktör toplam varyansı %50 oranında açıklamaktadır. Ölçeğin ikili faktör yapısının model uyumu (DFA) ile değerlendirilmiştir. Ölçek yapısına ilişkin DFA modeli Şekil 3'te yer almaktadır.

Şekil 3: İktisadi ve Siyasî Hayatta Dindarlık Ölçeği DFA Sonuçları

Şekil 3'de sunulan İktisadi ve Siyasî Hayatta Dindarlık Ölçeği DFA sonuçlarına göre ölçeğin faktör yapısının kabul edilebilir bir model uyumu gösterdiği [$\chi^2/sd=4.50$; GFI=.90; CFI=.88; NFI=.85; RMSEA=.08] tespit edilmiştir.

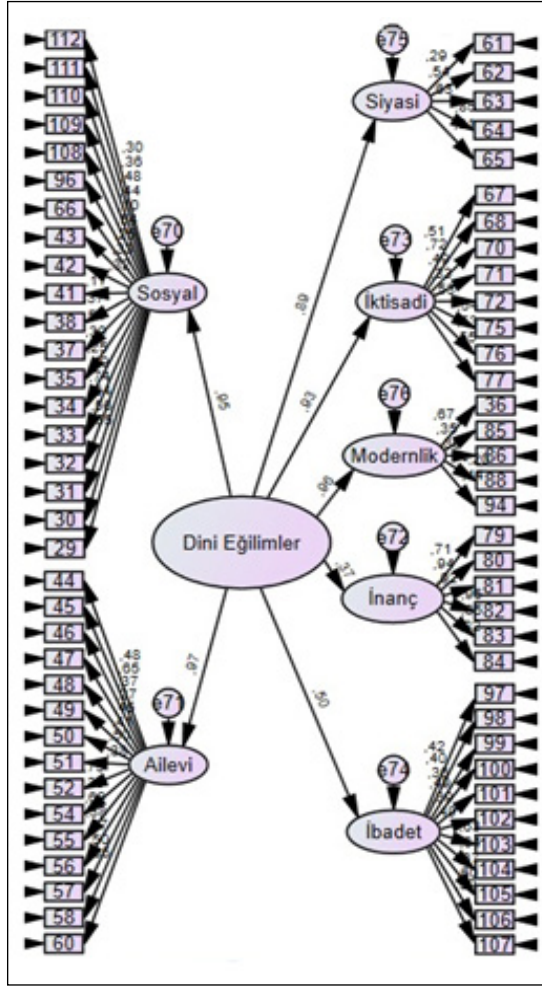
Son olarak ölçeğin iç güvenilirliği için Cronbach alfa iç tutarlılık değerleri hesaplanmıştır.

Tablo 6: Ölçek Alt Boyutlarına İlişkin Güvenilirlik Değerleri

Sub-scales Alt ölçekler	$\bar{X}$	SD	α	α
İktisadi	3,7464	,61241	.72	.82
Siyasî	3,1905	,95752	.75	

Tablo 6'da görüleceği gibi, ölçek alt boyutlarına ilişkin iç tutarlılık değerlerinin örneklem için yeterli düzeyde olduğu söylenebilir. Zira Reha Alper (2011, 815), iç güvenilirlik katsayısının .80 ile .100 arasında olmasını "yüksek derecede güvenilir", .60 ile .79 arasında olmasını ise "oldukça güvenilir" şeklinde açıklamaktadır.

Son olarak gündelik hayatın 3 farklı nazari ve pratik veçhesine dair unsurları ihtiva eden ölçek boyutlarının, daha üst bir teorik modele istatistiki olarak uyumlu olup olmadığını test etmek üzere, bütüncül bir kuramsal model inşa edilmiştir. Bu model ile mevcut üç ölçüğün bir arada geniş kapsamlı bir “Dindarlık Modeli”ni istatistiki olarak ortaya koyup koymadığı incelenmiştir. Söz konusu modele dair DFA yapısı aşağıda Şekil 4’te sunulmaktadır.

Şekil 4: Dindarlık Boyutları/Eğilimleri Modeli

Modele ait uyum indeksleri incelendiğinde bütüncül bir dindarlık boyutları modelinin, özellikle bazı önemli uyum indisleri açısından mükemmel düzey-

de uyumlu sonuçlar gösterdiği görülmektedir [$\chi^2/sd=2.93$; CFI=.70; GFI=.77; NFI=.70; RMSEA=.06]. Cronbach alfa iç tutarlılık değeri .92 olarak hesaplanmıştır. Sonuçlar, kuramsal yapının farklı örneklem grupları için test edilebilir bir model olduğunu ortaya koymaktadır. Buna göre ölçme araçlarının üç farklı alt ölçek olarak kullanılabilmesi gibi, geniş muhteviyatı haiz bir bağlamda dindarlık boyutlarını ortaya koyma gücünün haiz olduğu ileri sürülebilir.

SONUÇ

Bireysel ve sosyal hayatta dindarlığı ölçmek amacıyla geliştirilen ölçeklerin geçerli ve güvenilir olduğu bulunmuştur. İnanç ve İbadet Hayatında Dindarlık Ölçeği, İnanç boyutu, İbadet Hayatı, Modern/Laik Din Anlayışı boyutu olarak üç faktörden; Ailevi ve Sosyokültürel Hayatta Dindarlık Ölçeği, ailevi ve sosyokültürel hayat olarak iki faktörden; İktisadi ve Siyasî Hayatta Dindarlık Ölçeği, İktisadi ve Siyasi Hayat boyutu olarak iki faktörden İnanç ve İbadet Hayatında Dindarlık Ölçeği 3 faktörlü, Ailevi ve Sosyokültürel Hayatta Dindarlık Ölçeği 2 faktörlü, İktisadi ve Siyasî Hayatta Dindarlık Ölçeği oluşmaktadır. Her bir ölçek diğer ölçeklerden bağımsız bir şekilde kullanılabilmesi gibi, bir arada geniş kapsamlı bir "Dindarlık Modeli"ni istatistikî olarak ortaya koyan mevcut üç ölçek, Bireysel ve Toplumsal Hayatta Dindarlık Ölçeği adı ile de kullanılabilir. Bu bağlamda üç ölçeğin bir araya gelmesiyle oluşan bütüncül ölçeğin ve her biri ayrı ayrı kullanılacak olan dindarlık ölçeklerinin doğrulayıcı faktör analizinin uyum belirteçleri ile belirlenmiş ve bu model kuramsal olarak ve istatikselsel açıdan uygun bulunmuştur.

İnanç ve İbadet Hayatında Dindarlık Ölçeği, 22 maddeden oluşmaktadır. Ölçeğin boyutlarının güvenilirlik katsayıları, .61 ile .88 arasında değişmektedir. Ailevi ve Sosyokültürel Hayatta Dindarlık Ölçeği 34 maddeyi kapsamaktadır. Ölçeğin boyutlarının güvenilirlik katsayıları, .79 ile .80 arasında değişmektedir. İktisadi ve Siyasî Hayatta Dindarlık Ölçeğinde 13 madde vardır. Ölçeğinin boyutlarının güvenilirlik katsayıları, .72 ile .75 arasında değişmektedir. Bir arada geniş kapsamlı olarak kullanılacak olan Bireysel ve Toplumsal Hayatta Dindarlık ölçeği en son hali ile bütün olarak 69 ifadeden/maddeden oluşmaktadır. Güvenirlik katsayısı .93 olarak hesaplanmıştır. Ailevi Hayat boyutu ile ilgili 46 ve 47. ifadeler, Siyasi Hayat boyutu ile ilgili 61. ifade, İktisadi Hayat boyutu ile ilgili 69., 73. ve 74. ifadeler, İnanç boyutu ile ilgili 85., 86. ve 88. ifadeler, İbadet hayatı boyutu ile ilgili 94. ifade ters puanlama gerektiren maddelerdir. Ölçekler, geçerlik ve güvenilirlikleri ile yeterli düzeyde psikometrik özelliklere sahip olduğunu göstermektedir. Bu sonuçlara bakılarak ölçeklerin, bireysel ve toplumsal hayatın din anlayış ve dindarlık yeterliklerinin ölçülmesinde kullanılabilmesi ve gerekli dönütleri sağlamada yeterli olacağı söylenebilir. Ayrıca bu çalışmadan başka yürütülecek çalışmalarla, ölçeklerin geçerliliği ve güvenirliliği ile ilgili ek kanıtlar araştırılabilir. Ölçeğin yapı geçerliliği farklı örneklem grupları üzerinde de incelenebilir.

KAYNAKLAR

- Allport, Gordon W. *Birey ve Dini*. Ankara: Elis, 2014.
- Allport, W. Gordon - J. Michael Ross. "Personal Religious Orientation And Prejudice". *Journal Of Personality And Social Psychology* 5/4 (1967), 432-443.
- Alper, Reha. *Uygulamalı Çok Değişkenli İstatistiksel Yöntemler*. Ankara: Detay, 2011.
- Arslan, Mustafa. "Popüler Dindarlık Ölçeğinin Geliştirilmesi: Geçerlilik ve Güvenilirlik Çalışması". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 3/4 (2003), 97-116.
- Aslantürk, Zeki. *Araştırma Metot ve Teknikleri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 1999.
- Aydın, Mehmet S. *Din Felsefesi*. İzmir: İzmir İlahiyat Vakfı, 2012.
- Aydın, Mustafa. *Sistematik Din Sosyolojisi*. İstanbul: Açılım Kitap, 2014.
- Berger, Peter. L. "Günümüz Din Sosyolojisi Üzerine Düşünceler". çev. İhsan Çapçioğlu. *Din Sosyolojisi. Klasik ve Çağdaş Yaklaşımlar*. 263-280. Konya: Çizgi, 2017.
- Büyükköztürk, Şener. "Faktör Analizi: Temel Kavramlar ve Ölçek Geliştirmede Kullanımı". *Kuram ve Uygulamada Eğitim Yöntemi* 32/32 (2002), 470-483.
- Cornwall, Maria L. vd. "The Dimensions Of Religiosity: A Conceptual Model With An Empirical Test". *Review Of Religious Research* 27/3 (1986), 226-244.
- Coştu, Yakup. "Dine Normatif ve Popüler Yaklaşım 'Bir Dinî Yönelim Ölçeği Denemesi'". *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/15 (2009), 119- 139.
- De Jong F. vd. "Dimensions Of Religiosity Reconsidered: Evidence From A Cross-Cultural Study". *Social Forces* 54/4 (1976), 866-889.
- Er, İzzet. *Din Sosyolojisi*. Ankara: Akçağ, 1998.
- Faukner, E. Joseph - De Jong, F. Gordon. "Religiosity İn 5-D: An Empirical Analysis". *Social Forces* 45/2 (1966), 246-254.
- Frayser, Hans. *Din Sosyolojisi*. çev. Turgut Kalpsüz. Ankara: Doğu Batı, 2013.
- Gustav, Mensching. *Din Sosyolojisi*. çev. Mehmet Aydın. Konya: Literatürk, 2012.
- Günay, Ünver. "Dindarlığın Sosyolojisi". *Dindarlığın Sosyo-Psikolojisi*, ed. Ünver Günay - Celalettin Çelik. 1-60. Adana: Karahan, 2006.
- Günay, Ünver. *Din Sosyolojisi*. İstanbul: İnsan. 2014.
- Günay, Ünver. *Erzurum ve Çevre Köylerinde Dinî Hayat*. İstanbul: Erzurum Kitaplığı, 1999.
- Güvenç, Bozkurt. *İnsan ve Kültür*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 2003.
- Himmelfarb, S. Harold. "Measuring Religious Involvement". *Social Forces* 53/4 (1975), 606-618.
- Hökekleli, Hayati. *Din Psikolojisine Giriş*. İstanbul: Dem, 2010.
- Karavaşin, Hakkı. "Türkiye Kırsal Dindarlığı Üzerine Bir Pilot Araştırma (Gördes ve Çevre Köyleri Örneği)". *Dinî Araştırmalar* 10/4 (2007), 105-117.
- Kehrer, Günter. *Din Sosyolojisi*. çev. Semahat Yüksel. İstanbul: Kubbealtı, 1992.
- King, B. Morton - Hunt, A. Richard. "Measuring The Religious Variable National Replication". *Journal For The Scientific Study Of Religion* 14/1 (1975), 13-22.
- King, B. Morton - Hunt, A. Richard. "Measuring The Religious Variable: Amended Findings". *Journal For The Scientific Study Of Religion* 8/2 (1969), 321-323.
- King, B. Morton. "Measuring The Religious Variable: Nine Proposed Dimensions". *Journal For The Scientific Study Of Religion* 6/2 (1967), 173-190.
- Kongar, Emre. *Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1985.
- Koştaş, Münir. *Üniversite Öğrencilerinde Dine Bakış*. Ankara: Diyanet Vakfı, 1995.
- Köktaş, M. Emin. *Türkiye'de Dini Hayat*. İstanbul: İşaret, 1993.
- Kurt, Abdurrahman. "Dindarlığı Etkileyen Faktörler". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/2 (2009), 1-26.
- Kurt, Abdurrahman. *Din Sosyolojisi*. Bursa: Sentez, 2012.
- Lenski, E. Gerhard. *The Religious Factor; A Sociological Study Of Religion's Impact On Politics, Economics And Family Life*. Garden City, New York: Anchor Books, 1963.
- Mardin, Şerif. *Din ve İdeoloji*. İstanbul: İletişim, 2014.
- Marshall, Gordon. *Sosyoloji Sözlüğü*. çev. Osman Akinhay - Derya Kömürçü. Ankara: Bilim Sanat, 1999.
- Mehmedoğlu, A. Ulvi. "Dindarlığın Peşinde: Din Psikolojisinde Araştırma, Ölçme ve Yorumlama Üzerine". *İslami Araştırmalar Dergisi* 19/3 (2006), 465-478.

- Mutlu, Kayhan. "Bir Dindarlık Ölçeği (Sosyoloji'de Yöntem Üzerine Bir Tartışma)". *İslami Araştırmalar* 3/4 (1989), 194-199.
- Okumuş, Ejder. *Gösterişçi Dindarlık*. İstanbul: Ark, 2002.
- Onay, Ahmet. "Dindarlık Ölçme Araştırmaları". *İslami Araştırmalar* 14/3-4 (2001), 439-449.
- Onay, Ahmet. *Dindarlık, Etkileşim ve Değişim*. İstanbul: Dem, 2004.
- Pearce, Lisa D. vd. "Measuring Five Dimensions Of Religiosity Across Adolescence". *Rev Relig Res* 59/3 (2017), 367-393. Erişim 01.09.2021. <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC5602559>
- Seyhan, B. Yaşar. "Dini Şuur Ölçeği: Geçerlik ve Güvenirlilik Çalışması". *Ekev Akademi Dergisi* 61 (2015), 399-414.
- Sherkat, Darren. E. - Ellison, Christopher. G. "*Din Sosyolojisinde Son Gelişmeler ve Günümüzdeki Tartışmalar*". çev. İhsan Çapçioğlu. *Din Sosyolojisi*. Klasik ve Çağdaş Yaklaşımlar. 229-262. Konya: Çizgi, 2017.
- Subaşı, Necdet. "*Türk(lye) Dindarlığı: Yeni Tipolojiler*". *İslâmiyât* 5/4 (2002), 17-40.
- Subaşı, Necdet. *Din Sosyolojisi*. İstanbul: Dem, 2014.
- Subaşı, Necdet. *Gündelik Hayat ve Dinsellik*. İstanbul: İz, 2004.
- Taplamacioğlu, Mehmet. "Yaşlara Göre Dini Yaşayışın Şiddet ve Kesafeti Üzerinde Bir Anket Denemesi". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/1 (1962), 141-151.
- Taş, Kemaleddin. "Dindarlığın Kriterleri Üzerine Tipolojik Bir Araştırma". *Dindarlığın Sosyo-Psikolojisi*, ed. Ünver Günay ve Celalettin Çelik. 175-206. Adana: Karahan, 2006.
- Tavşancıl, Ezel. *Tutumların Ölçülmesi ve Spss ile Veri Analizi*. Ankara: Nobel, 2002.
- Türkddoğan, Orhan. "Erzurum Kenti ve Çevre Köylerinde Seçmenlerin Siyasal Katılma Eylemleri". *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* 33/1-4 (1973), 41-77.
- Türkddoğan, Orhan. *Köy Sosyolojisinin Temel Sorunları*. İstanbul: Dede Korkut, 1977.
- Uysal, Veyssel. "İslami Dindarlık Ölçeği Üzerine Bir Pilot Çalışma". *İslami Araştırmalar* 8/3-4 (1995), 263-271.
- Wach, Joachim. *Din Sosyolojisi*. çev. Ünver Günay. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 1995.
- Yaparel, Recep. "Dinin Tanımı Mümkün Mü?". *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4 (1987), 403-417.
- Yapıcı, Asım. "Yeni Bir Dindarlık Ölçeği ve Üniversiteli Gençlerin Dinin Etkisini Hissetme Düzeyi: Çukurova Üniversitesi Örneği". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/1 (2006), 66-116.
- Yıldız, Murat. "Dindarlığın Tanımı ve Boyutları Üzerine Psikolojik Bir Çalışma". *Tabula-Rasa* 1 (2001), 19-42.